

ontwikkelen van
REGENERATIEF KUNSTONDERWIJS
binnen KUO, Nederland

VOORWOORD

De commissie Leven-lang-ontwikkelen (LLO) van HBO Kunstonderwijs (KUO) heeft zich het afgelopen jaar intensief beziggehouden met twee hoofdthema's verbonden en voortgekomen uit de thema's van de sectoragenda: regeneratief onderwijs en professional practice. Beide vanuit de vraag wat we leren en kunnen ontwikkelen op beide gebieden voor de doorontwikkelingen van onze visie op het onderwijs dat we aankomende kunstenaars en daarmee de maatschappij kunnen bieden. Binnen de commissie werkten in 2024-2025 twee werkgroepen intensief samen en dat heeft geleid tot twee inspirerende producten. Het eerste product is het resultaat van het onderzoek van de werkgroep 'regeneratief kunstonderwijs' onder leiding van Anthony Heidweiler. Een gespreks- en visiedocument dat mede ontwikkeld is met vele anderen buiten de werkgroep zelf.

Het tweede deel bestaat uit tien inspirerende interviews rond het thema Professional Practice, afgenomen door Mirjam van Tilburg. Deze interviews laten zien hoe alumni rijke beroepspraktijken ontwikkelen dwars door de muren van disciplines en sectoren heen. Praktijken zijn genesteld in lokale en sociale ecosystemen en met waardevolle inzichten op regeneratieve processen. De praktijken van de geïnterviewden zijn pragmatisch en de makers staan met twee voeten op de grond. Bijzonder bleek hoe verwant de twee thema's waren en hoe de thema's elkaar raakten. Dat is dan ook de reden om ze samen te laten komen in dit document.

Wat vooral spreekt uit de interviews en het visiedocument is de diepgevoelde urgentie op het levensbelang en urgentie van het thema regeneratief onderwijs. Mede dankzij grondig onderzoek van de leden van commissie LLO naar Regeneratief kunstonderwijs, kwam dit proces in een stroomversnelling door de werkconferentie van het BO KUO in Utrecht op 8 november 2024 en daaropvolgende onlinebijeenkomsten in december, januari en februari, waarin o.a. het boek Regeneratie van Henrike Gootjes heeft

geïnspireerd. Dit document is een indringende oproep aan onze instituten in kunst en onderwijs om met dit thema aan de slag te gaan.

Anthony Heidweiler, trekker van het onderwerp gaf het volgende citaat mee: De wereld is van nature regeneratief: zij geeft leven, onderhoudt en vermeerderd. Als mensheid hebben we de afgelopen eeuwen dit regeneratieve proces vervangen door een generatief model, met desastreuze gevolgen. Het is tijd om de regeneratieve wereld opnieuw ruimte te geven en de kracht ervan te benutten om ecosystemen, lichamen, gemeenschappen en economieën te helen en veerkrachtig te laten floreren.

Het is een oproep die veerkracht en moedige verantwoordelijkheid vraagt die diversiteit, lichamen en ecosystemen niet alleen centraal zet, maar ook beschermt. Het kan prachtige opbrengsten leveren: levendige pedagogieën, ontwerpen die ecosystemen beschermen en benutten, collectiviteit en wederzijdse ondersteuning. Dat vraagt om openheid naar samenwerkingen met andere sectoren en een actieve betrokkenheid bij maatschappelijke uitdagingen. De complexe en verknoopte uitdagingen waarmee onze studenten, docenten, onderzoekers en medewerkers worden geconfronteerd, vragen om een radicale en kritische blik. Kunstenaars hebben het vermogen om te ontwerpen, te bekritisieren, te spiegelen, voorstellen te doen, te oefenen, te doorbreken, samen te brengen en abstracte kennis concreet te maken. Waardoor het enthousiasmeert, kan betoveren, bewustzijn creëert en handelingsperspectieven biedt. Waardoor regeneratie de ruimte te krijgt.

Ik wil graag de leden van de commissie LLO, Anthony Heidweiler, Mirjam van Tilburg, Margi Kirschenmann, Jos Schillings, Jeroen Kramer, Ingrid Stoepker, Bieneke Bennekers, en ook Henrike Gootjes bedanken voor hun betrokken en gepassioneerde inzet en voor het prachtige resultaat.

Huug de Deugd - Voorzitter Commissie LLO

ontwikkelen van
REGENERATIEF KUNSTONDERWIJS
binnen KUO, Nederland

Proloog

De commissie LLO (Leven Lang Ontwikkelen) richt zich op het versterken en vernieuwen van kunstonderwijs met als visie: 'leven-lang-ontwikkelen'. Dit proces omvat leren voorafgaand aan, tijdens en na een kunstopleiding, en speelt zich af in en door de samenleving. Deze is niet slechts de context, maar een actieve leeromgeving.

Kader

Dit document is het resultaat van het onderzoek dat het afgelopen kalenderjaar heeft plaatsgevonden. Het bouwt voort op het tussenrapport van de LLO-commissie van het KUO van juli 2024. Het omvat werkbezoeken aan de landbouwhogeschool Aeres in Dronten, gesprekken met deskundigen zoals Bas van den Berg, Minou Schillings, Laura Cull Ó Maoilearca en Mieke Lopes Cardozo, bijdragen van 7 LLO-commissieleden en 13 vertegenwoordigers van kunsthogescholen, en een brede verkenning van literatuur over regeneratie (meer informatie over het proces vindt u in de bijlage).

Urgentie

Onze generatie, daarmee willen we zeggen: de mensen die nu leven, bevindt zich in een kluwen van crises: de klimaatcrisis, polarisatie, ongelijkheid, druk op mentale gezondheid, ecologische crisis, verminderd vertrouwen in overheden, wetenschap en media, uitputting van natuurlijke en afhankelijkheid van fossiele brandstoffen, enzovoort. Deze crises versterken elkaar onderling: dit vraagt om oog voor de systemische invloeden, en vraagt om systematische oplossingen en samenwerkingen. Dit vereist een paradigmaverschuiving in waarden, houdingen en werkwijzen: weg van uitputting en uitbuiting, waarin economisch gewin op korte termijn werd vooropgesteld, naar houdingen, werkwijzen en waarden die het behoud van leven op lange termijn centraal stellen: regeneratie.^{1*}

Regeneratie is zo oud als het leven zelf en de regeneratieve lens was alomtegenwoordig in gemeenschappen van onze (verre) voorouders. Het is dieper, complexer en potentieverder dan de beweging van duurzaamheid, waarin biobased materiaalgebruik, hergebruik en het voorkomen van verdere schade centraal staan. Regeneratie is grondiger en fundamenteeler omdat het kijkt naar dynamische², levende systemen die zichzelf vernieuwen, herstellen en hun eigen materialen en energievoorziening regenereren³. Daarbij denken we ook in termen van het leven zelf: het vernieuwen van de energie die alle vormen van leven en de kunsten ondersteunt, zoals creativiteit, compassie en kritisch denken.

Regeneratie erkent bovendien dat (kunst)onderwijs niet 'neutraal' is, maar wordt beïnvloed door de neoliberale westerse cultuur, waarin concurrentiedenken en winstmaximalisatie dominante waarden zijn die tot uitputting leiden. Het is daarom van belang de verantwoordelijkheid te nemen om deze waarden, werkwijzen en systemen collectief te herzien. Regeneratie biedt hiervoor een krachtig, wetenschappelijk onderbouwd en internationaal gedeeld kader.

[1] F. Capra. *The Systems View of Life: A Unifying Vision*. 2014

[*] Gootjes, H. (2025). *Regeneratie*. Uitgeverij Zilt.

[2] Living Systems Thinking, zoals beschreven in *The Web of Life: A New Scientific Understanding of Living Systems*, 1996, Fritjof Capra. Anna Birneys artikel 'Living Systems Perspective', 'Rooting for Change' van het Interaction Institute for Social Change, en *Regenesisgroup.com*.

[3] *Regenerative Development and Design*, Pamela Mang en Ben Haggard, *Regenesis*, 2016

De regeneratieve beweging en kunstonderwijs - regeneratief kunstonderwijs

De regeneratieve beweging nodigt uit tot een andere manier van denken, zijn en handelen⁴. Ze roept op om ons wereldbeeld en onze relaties met de aarde en elkaar te herzien. Exploitatie en uitputting maken plaats voor levensgevende, vitaliserende processen, met een focus op het behoud van leven op lange termijn. De beweging bevraagt de huidige machtsstructuren en streeft naar een eerlijkere verdeling van macht en eigenaarschap⁵. Er bestaat niet één model voor de regeneratieve kunstschool in Nederland; maar we kunnen samenkomen om de kernwaarden en principes te verwoorden die richting geven aan ons lokaal gewortelde en plaatsgebonden – hoewel nationaal en mondiaal verbonden - netwerk.

Kernwaarden en principes:

- **Natuurlijk ritme van regeneratie:** Het besef dat de aarde en al haar bewoners voortdurend regenereren. Het bewust omgaan met en inzetten van natuurlijke materialen, principes en ritmes (interpersoonlijk, persoonlijk, in context en omgeving, cultureel, financieel, enzovoort).
- **Kritisch en bewust denken:** Reflectie op en herontwerp van macht, eigenaarschap, waarden en zeggenschap.⁶
- **Vanuit regeneratieve ontwikkelingstheorie, maken en ontwerpen⁷:** Streven naar het ontwerpen vanuit levenssysteem-denken: het gebruiken van materialen, producten, omgevingen, processen en systemen die niet uitputten, maar het leven op lange termijn ondersteunen en verbeteren.
- **Plaats van regeneratie:** Onderwijsbenaderingen die plaatsgebonden verbindingen versterken. Onderwijs is genesteld in de directe omgeving, in de samenleving, die op haar beurt is genesteld in de natuur.
- **Transdisciplinaire inspiratie:** Regeneratief onderwijs is samen leren van en met andere domeinen, zoals ecologie, technologie, sociale initiatieven, bestuur en wetenschap^{8,9}.
- **Veerkracht:** Essentieel binnen een regeneratieve transitie. Diversiteit bepaalt de veerkracht van levende systemen, voor onderwijs, wetenschap en kunsten.
- **Samenwerking en collectieve ontwikkeling:** De beweging vereist gezamenlijke inspanning¹⁰ en het delen van initiatieven. Het verschuift de focus van het individu naar collectiviteit en verbondenheid, met nadruk op het cultiveren van collectieve ondersteuning. De triquetra¹¹: tussen mens, ecologie en economieën als krachtig, dynamisch en holistisch systeem.
- **Wetenschap en technologie:** Onmisbare bondgenoten in de regeneratieve transitie. Het kritisch en bewust inzetten van technologie, gecombineerd met versterkte samenwerking met wetenschap, maakt het mogelijk regeneratieve praktijken werkelijkheid¹² te laten worden en deze geworteld en organisch te laten groeien en vermeerderen.
- **Bioculturen:** De kunsten kunnen de mensheid helpen om samenleving en natuur weer met elkaar te verbinden in onafscheidelijke en wederzijds helende bioculturen. Hierbij speelt onder andere kennis van en met inheemse en (oude) lokale culturen een rol, waarin kunsten, rituelen en gebruiken nauw verbonden zijn met de aarde en de natuur.¹³
- **Educatieve transformatie:** Studenten opleiden in regeneratief denken en handelen, waarbij ze niet alleen leren van het verleden, maar ook vooruitkijken met respect voor de aarde en toekomstige generaties.

[4] W. Topa and D. Narvaez, 2022. Restoring the Kinship Worldview

[5] Carol Sanford, 2020. The regenerative life, transform organization, our society, your Destiny. Nicholas Brealey.

[6] <https://medium.com/age-of-awareness/living-the-questions-why-change-the-narrative-now-a1b6d7d410cd>

[7] Lopes Cardozo, Van den Berg en Wessels, The Art of Regenerative Educatorship. Amsterdam University Press. Forthcoming June 2025.

[8] Regenerative Development and Design. 2024 A research study by Leen Gorissen, Karla Bonaldi, Piet Haerens and Léniá Rato This study has been commissioned by the Belgian Federal Public Service for Health, Food Chain Safety and Environment, Belgium.

[9] <https://batesoninstitute.org>

[10] <https://climaticleanup.org>

[11] In regeneratief samenwerken word de triquetra, een driehoekig symbool met drie lussen die elkaar verbinden, als holistisch kader gebruikt om te begrijpen hoe mens, natuur en economie elkaar ondersteunen en versterken.

[12] Hawken, P. (2017). Drawdown: The Most Comprehensive Plan Ever Proposed to Reverse Global Warming. Penguin Books.

[12] Seventh Generation Labs <https://www.7thgenerationlabs.com>

[13] Fritjof Capra, www.goodreads.com/work/quotes

[13] Meadows, D. 2008. thinking in Systems: a primer. Chelsea Green Publishing.

[14] Bateson, G. 2000. Steps to an Ecology of Mind. University of Chicago Press.

Centraal in regeneratie is het concept 'Being nested-in'¹ het besef van verweven zijn. In plaats van natuur en mensen te zien als middelen voor economisch gewin, zorgt dit besef van 'being-nested-in'¹¹ dat elk systeem, organisme of proces is ingebed in grotere, onderling verbonden systemen. Zoals natuurlijke ecosystemen, gemeenschappen, mensen en niet-mensen. Zoals het besef van de rol van de zuurstofkringloop laat voelen dat aarde, mensen en niet-mensen onderdelen zijn van alle levende systemen. Dit inzicht, zowel moreel als wetenschappelijk, inspireert ecologische actie en een diepgaande culturele en spirituele transformatie.

[1] Fritjof Capra, www.goodreads.com/work/quotes

[11] Meadows, D. 2008. thinking in Systems: a primer. Chelsea Green Publishing. Bateson, G. 2000. Steps to an Ecology of Mind. University of Chicago Press.

Het Tussenrapport

Het Tussenrapport (juli 2024) richtte zich op het creëren van een nieuw discours en nieuwe praktijken om de ontwikkeling van regeneratief kunstonderwijs in het hoger onderwijs in Nederland te ondersteunen – maar wel met de visie dat deze inspanning zal worden versterkt door samenwerking op alle niveaus van het onderwijs en het professionele veld. In het Tussenrapport is duidelijk omschreven dat regeneratie vereist dat we openstaan voor het erkennen en heroverwegen van de waarden die de structuren en het proces van alle aspecten van het kunstonderwijs hebben gevormd: van selectieprocedures tot curriculum, competenties en leerdoelen; van het profiel van docenten tot pedagogische benaderingen en beoordelingsvormen. En onderzoeken welke waarden centraal moeten staan in een regeneratieve toekomst.

Uit het Tussenrapport:

We want to invite the sector to co-imagine a school of the arts that contributes to reflection and movement toward a fundamental system change in the professional field of the arts, education, and society. A movement built on regenerative principles of restoration, reciprocity and thriving, rather than an approach to arts (education) that is rooted in neocolonial, extractive capitalist principles of productivity and extraction. ... We need to imagine and create a regenerative cultural sector, and our students will be a vital part of shaping this new cultural ecosystem.

As the Regenes Institute reminds us, “there can be no simple template for regenerative work. Instead, practitioners from a broad range of different disciplines and community sectors must come together to engage in deep and sustained co-learning, inquiring together into how to practice the “art and science” of regeneration in that place”¹⁶. So, there is no single model for the regenerative school of the arts in the Netherlands; but we can come together to articulate the core values and principles that guide our locally rooted and place-sourced, though nationally and globally connected work.

In making this call to the sector, we want to combine urgency and slowness. Responding to climate breakdown and social injustice is urgent, but we cannot “solve” these problems quickly. As Minou Schillings has emphasized: “Sprinting forward in the wrong direction is a fool’s errand. We need to stop, pause, unlearn, unravel and shift horizons. In the words of Bayo Akomolafe: “The times are urgent, let’s slow down.” Without slowing down we won’t be able to hold space for deep transformations.”

It is of the utmost importance that we see the value of the arts from a different perspective. There is much to learn from the knowledge from Indigenous cultures in which the arts were related to the Earth and nature, and within which spirituality and rituals were the most important expressions.

Whilst the regenerative art school is about re-thinking how we use materials, energy and transport in the arts and cultural sector – it is also much more: it is a movement for the restoration of human-nature. As Schillings and others make clear: regenerative work consists of complex transitions that like Daniel Wahl (2016) says ‘require re-designing the human presence on the Earth’¹⁷.

(Tussenrapport door Anthony Heidweiller, Laura Cull Ó Maoilearca, Bas van den Berg, Minou Schillings e.a.)

16. See Regenes Institute for Regenerative Practice <https://www.regenerat.es/>
17. It is crucial to note here that while we speak generally about the human presence, only a relatively small segment of the human population is responsible for the vast majority of climate collapse, injustices, wars, and conflicts. It is important to acknowledge the positionality and situatedness that art institutions have and the corresponding response-ability that imposes on them when embarking towards more regenerative pathways. Daniel Wahl (2016) ‘require re-designing the human presence on the Earth’^[*].

[*] It is crucial to note here that while we speak generally about the human presence, only a relatively small segment of the human population is responsible for the vast majority of climate collapse, injustices, wars, and conflicts. It is important to acknowledge the positionality and situatedness that art institutions have and the corresponding response-ability that imposes on them when embarking towards more regenerative pathways.

Aanbeveling voor 2025

Cultiveer een Community of Practice van de Regenerators

We stellen voor om te bouwen aan een Community of Practice van de Regenerators binnen het Nederlandse kunstonderwijs. Het doel hiervan is het versterken van de ontwikkeling van regeneratieve artistieke en ontwerpende onderzoeksmethoden en praktijken, gericht op maatschappelijke uitdagingen. En personen en organisaties die dit aspireren aan boord mee te nemen.

Organisaties, instituten en individuen die regeneratie in praktijk brengen, stellen zich een toekomst voor die regeneratief is. Dat betekent dat zij in het heden en de nabije toekomst systemen ontwikkelen: onderwijs, praktijken, producten, culturen en economieën die het leven op aarde veiligstellen, bevorderen, versterken en op lange termijn in stand houden. Dit kan betekenen dat de status quo op sommige gebieden rigoureus moet worden herzien.

Dit is de generatie waarin extractieve en exploitatieve systemen worden verlaten, en regeneratief denken, doen, maken en samenwerken de basis wordt voor onze systemen, processen en praktijken¹⁸. Regeneratie draait om het versterken van onderlinge verbindingen en het zorgdragen voor lichaam, gemeenschap en natuur, met als doel op lange termijn het welzijn van alle levensvormen op aarde te bevorderen. Het concept is geworteld in en werkt samen met wetenschappen zoals levensprocessen, biologie, ecologie, sociale wetenschappen, economie, systeemwetenschappen, filosofie, ethiek en technologie.

Regenerators versterken de onderlinge verbindingen en nemen zowel persoonlijke als gemeenschappelijke verantwoordelijkheid en ondersteunen elkaar in dit proces.

Kunstonderwijs als katalysator van regeneratie

Het kunstonderwijs heeft een unieke positie als katalysator om regeneratieve principes in de praktijk te brengen en een nieuwe generatie regenerators te vormen: mensen die verantwoordelijkheid nemen voor het herzien en ontwikkelen van systemen, materialen, processen, producten en culturen die het leven ondersteunen en versterken. Kunstonderwijs werkt hierin samen met wetenschap, hogescholen en het professionele veld. Deze Community of Practice wil de ontwikkeling van regeneratief kunstonderwijs vergroten en verdieping binnen het hoger onderwijs ondersteunen. Dit wordt versterkt door verbinding te zoeken met verschillende lagen van het onderwijs, kunstonderwijsinstellingen onderling en het professionele veld. Dit is een collectief actieonderzoek, waarin regeneratief kunstonderwijs een rol speelt in het betekenis geven in en ten opzichte van maatschappelijke opgaven en ruimte scheppen voor onder gerepresenteerde stemmen.

In het bredere veld van de regeneratieve beweging is groeiende belangstelling voor het veld van de kunsten. Het besef dat de specifieke kracht en mogelijkheden van creative en artistieke praktijken een cruciale rol spelen in de transitie naar een regeneratieve maatschappij. Kunst-educatieve instituten moeten ervoor zorgen dat ze klaar zijn om deze groeiende, sector overstijgende belangstelling te benutten.

[18] Regenerative Development and Design. 2024 A research study by Leen Gorissen, Karla Bonaldi, Piet Haerens and Lénia Rato This study has been commissioned by the Belgian Federal Public Service for Health, Food Chain Safety and Environment, Belgium.

Regeneratief denken binnen het kunstonderwijs inbedden, vergroten en professionaliseren

Regeneratief denken heeft een centrale plaats binnen het kunstonderwijs. De Community of Practice gaat deze vergroten, inbedden en professionaliseren. Dit door het verder formuleren en verdiepen van processen. Het dicteert geen vaste manier van werken, maar richt zich op vier belangrijke processen:

1. Bewustwording:

Essentieel voor een duurzame fundamentele verschuiving in denken, voelen en handelen.

2. Thema-integratie:

Technologie, ecologie, inclusie en andere relevante thema's verbinden met regeneratieve kernwaarden en principes.

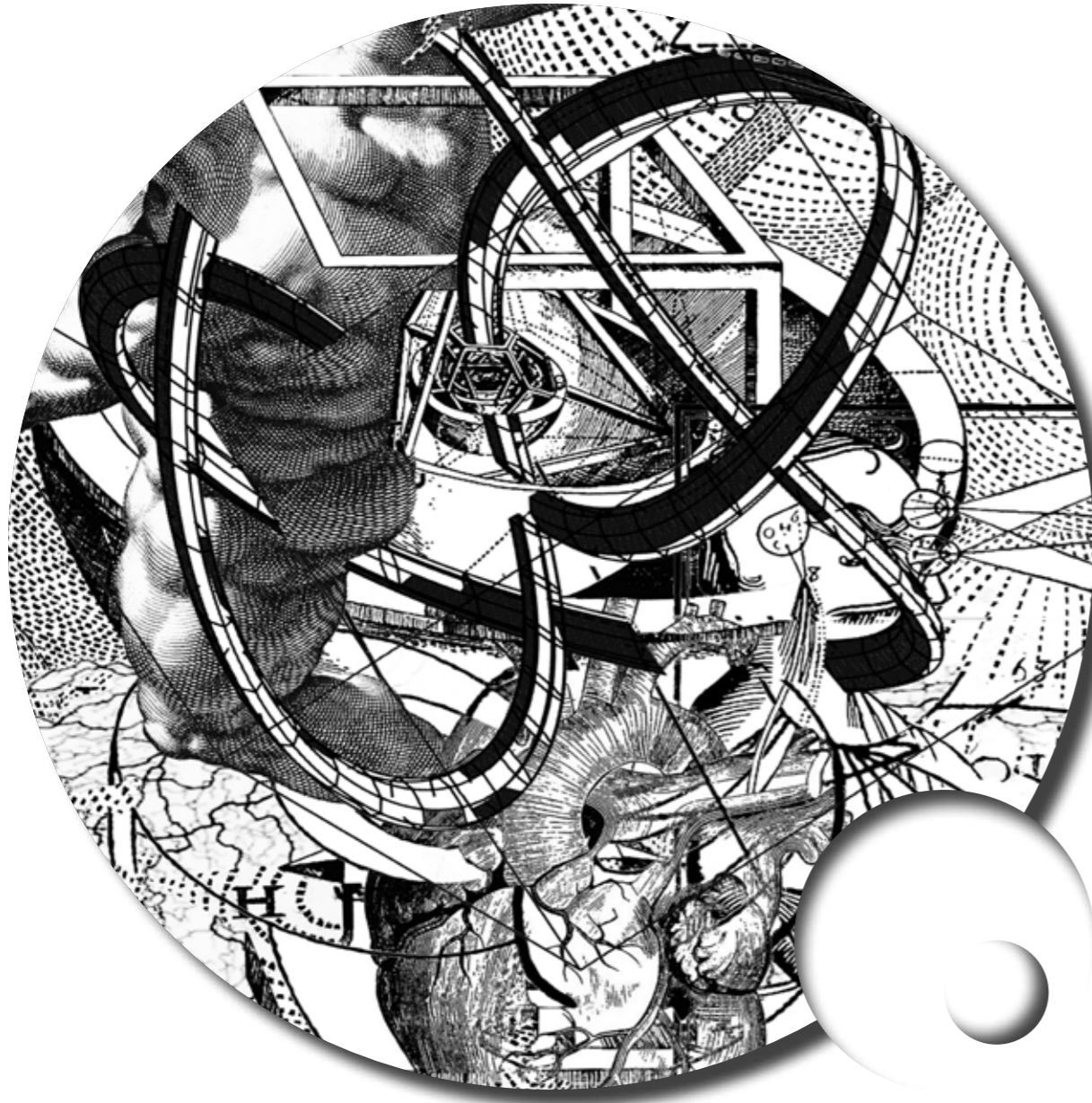
3. Samenwerking:

Samenwerken met sectoren zoals Zorg, Onderwijs en Economie om regeneratieve inzichten te delen en te versterken. Dit geldt ook voor de samenwerking tussen kunstonderwijsinstellingen onderling, wetenschap en internationale verbindingen.

4. Verzamelen en verspreiden:

Methodieken, voorbeelden, materialen, processen en samenwerkingsvormen van regeneratieve ontwerpen en praktijken verzamelen en delen.

De urgentie van deze transitie, gecombineerd met de potentie van regeneratief denken, benadrukt het belang van een prominente plaats voor deze visie in de komende jaren. Het doel is om vanuit de processen van de Community of Practice eind 2025 concrete voorbeelden van regeneratieve onderwijsgemeenschappen en een gedeelde denk- en doe-agenda te hebben ontwikkeld, waarmee een duurzame basis wordt gelegd voor een regeneratieve toekomst binnen het kunstonderwijs. Binnen deze processen is er onder andere een rol weggelegd voor de leden van de commissie LLO en de vertegenwoordigers van de kunsthogescholen die mede hebben bijgedragen in de totstandkoming van dit document.

HUMBLENESS, KAPSTOK EN ANTI-SAAIHEID

Tien interviews over Professional Practice KUO

Inleiding

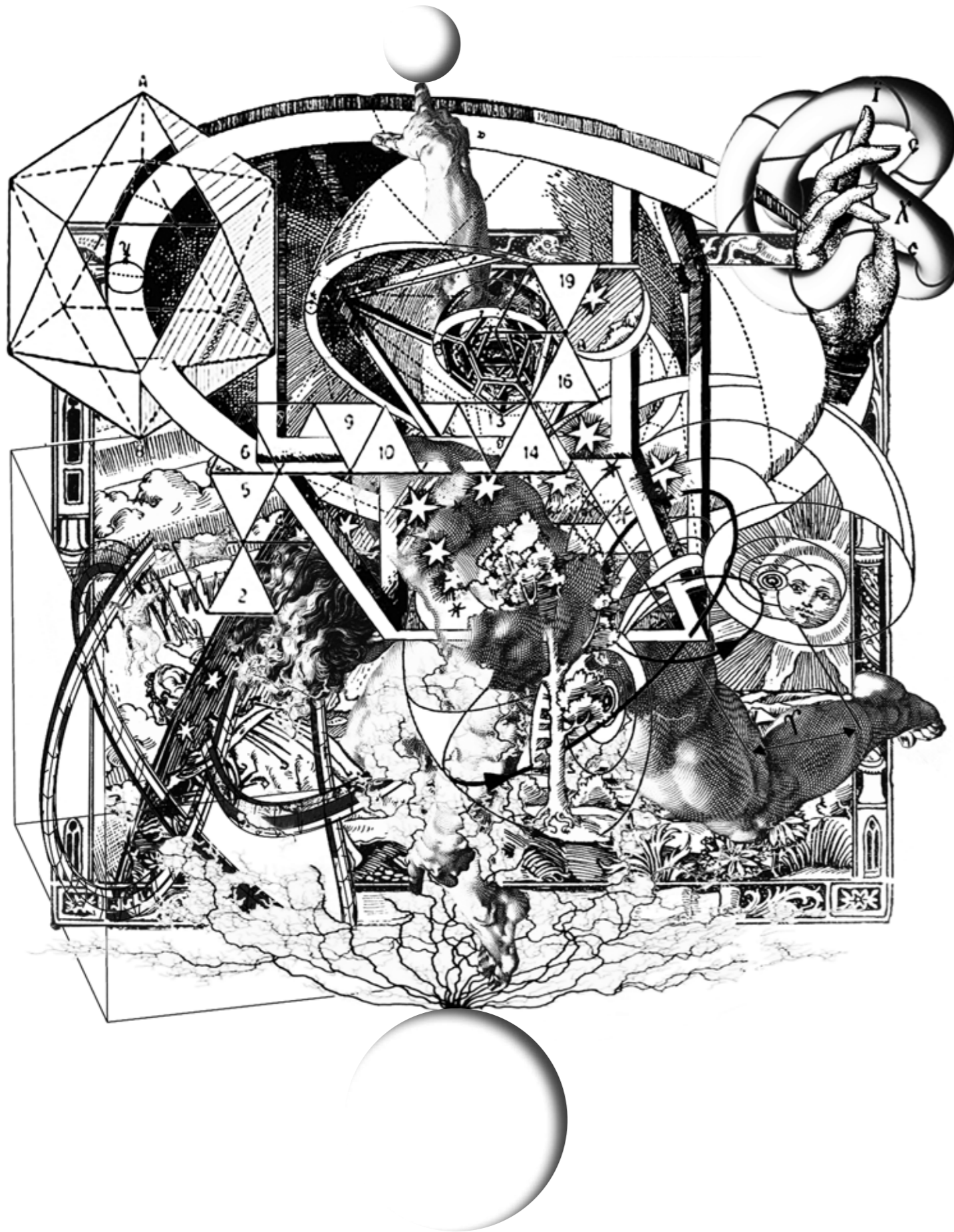
In deze tien interviews willen we inspirerende praktijken van alumni uitlichten. Het zijn eerlijke portretten die samen een hoopvol landschap bieden. Deze alumni hebben alternatieven in het vizier. Met hun woorden scheppen ze een voedingsbodem voor nieuwe ideeën in de praktijk van de kunsten, de opleidingen en LLO.

De werkgroep 'Professional Practice' (PP) van de commissie Leven-Lang-Ontwikkelen (LLO) is ontstaan vanuit de sectoragenda HBO Kunstonderwijs (KUO) 2021-2025. Deze interviews zijn uitgevoerd in de winter van 2024-2025 en gericht op: de overgang tussen binnen en buiten de opleiding, de visie op LLO en op drie specifieke termen (innovatie, ondernemerschap en omgevingsgerichtheid) uit de omschrijving van 'Professional Practice' in de sectoragenda.

Bij de presentatie van deze sectoragenda is de invloed van corona nog onduidelijk. De sectoragenda is vormgegeven vóór de oorlogen in Oekraïne en Gaza, vóór de verkiezingsuitslag van 2024, vóór de pandemie en vóórdat de klimaatcrisis in ons dagelijks leven zichtbaar werd.

Op het moment dat deze werkgroep in juli 2024 een doorstart kreeg, was het denken over het doel van de werkgroep ondertussen veranderd. Het oorspronkelijke onderwerp – studenten voorbereiden op de arbeidsmarkt – verschoof naar ontwikkelen vóór, tijdens en na de kunstopleiding. Voor ons gebeurt dat ontwikkelen altijd in, met en door de samenleving.

De meerderheid van de geïnterviewde alumni omschrijft de academie als bubbel. Vaak wordt dit negatief bedoeld: de academie is onvoldoende verweven met de samenleving. Dit zijn alumni die het belang van intersectoraal of -disciplinair samenwerken belangrijk en vanzelfsprekend vinden. Toch is er ook een aantal die juist die bubbel benoemt als een tussenruimte om te oefenen; een ruimte voor experiment en onderzoek. Het viel ons op dat ze ook hiernaar streven in hun praktijk: luisterruimte, een ruimte voor humbleness of anti-saaiheid, ruimte van more-than-human wildness, ruimte zonder postmodern drijfzand of een ruimte met een kapstok.

Profiel geïnterviewden

Alumni werden geselecteerd om medewerkers in het KUO te inspireren. We wilden praktijken in verschillende kunstdisciplines en uit het hele land laten zien. Vanuit de gesprekken die we voerden in de commissie LLO zochten we specifiek naar ervaringen van alumni die streven naar collectieve vormen van studeren, naar onderwijs en/of kunst die niet alleen van de mens uitgaat, of die zich richt op zorg en onderhoud. De selectie is niet representatief voor de gemiddelde alumnus. Ons veld is te breed en te rijk om dat te ambiëren in tien interviews. De geïnterviewden zijn grotendeels de afgelopen vijf jaar afgestudeerd. De meest recente zelfs in 2024. Soms is het wat langer geleden, zoals een van de geïnterviewden die in 2012 voor het laatst een KUO-diploma ontving.

Wij hebben er vooraf op toegezien dat de educatieve opleidingen duidelijk vertegenwoordigd waren. Binnen de KVDO (educatieve opleidingen KUO) is er veel vraag naar landelijke samenwerking rondom LLO. Zo is in de sectoragenda een aparte paragraaf opgenomen waarin men zorgen uit over het carrièreperspectief van kunstvakdocenten. En niet voor niets waren er vier werkgroepleden werkzaam bij een educatieve opleiding: er ligt een grote vraag naar ontwikkeling van LLO vanuit KVDO in het kader van flexibilisering in het hbo. Daarnaast is er de vraag of het mogelijk is om nascholing landelijk aan te bieden. Tot slot staat in 'Het beroepsprofiel van de kunstvakdocent in VO en buitenschools', dat in 2023 geschreven is in opdracht van KVDO, een duidelijke oproep om meer aandacht voor professionalisering.

Tijdens de interviews bleek echter dat dit geen recht deed aan de hybride praktijken van de geïnterviewden. Allereerst hadden velen zowel een uitvoerende als een educatieve opleiding. En in hun praktijk was dit onderscheid al geheel niet te maken, allen begeven zich in het grijze gebied ertussen.

Terugkijkend zijn wij onder de indruk van deze alumni. Het zijn nieuwsgierige, veerkrachtige zoekers. Ze hebben een maatschappelijke drijfveer, zonder de complexiteit te ontkennen. Een kwaliteit die ze zichzelf bijna allemaal toedichten is 'luisteren', van levensnahe tot regeneratief luisteren. Stuk voor stuk zijn het verbinders en werken ze in hun praktijk veel samen. Ze onderzoeken en ontwikkelen zich in gemeenschap. Wellicht is het daarom niet verrassend dat ze vaak meerdere studies hebben gedaan, zowel KUO, regulier hbo als universiteit. Daarnaast werken velen van de geïnterviewden interdisciplinair of intersectoraal. Ze zoeken naar een gezamenlijke grond tussen bijvoorbeeld theater en biotechnologie (Bram Jansen), genderwetenschappen en improvisatie strijkkwartet (Kim Kamilla Jäger) of stedenbouw en educatie (Carry Rosenblatt Limpens).

*'[LLO] is een onderzoekende en nieuwsgierige basishouding.
En bereid zijn tot gelijkwaardige uitwisseling.
Dat is echt nodig voor LLO.'*
Carry Rosenblatt Limpens

LLO als onderdeel van praktijk

Als commissie LLO wilden we weten hoe deze tien alumni kijken naar LLO, maar tijdens de interviews leek het alsof we langs elkaar heen praatten. In de sectoragenda staat de ambitie van het KUO om een kansrijk bij- en nascholingsaanbod te ontwikkelen. De geïnterviewden zien LLO niet als een cursus of aanbod dat zij afnemen. Ze zien LLO als onderzoek doen in hun praktijk. Al die praktijken zijn verschillend, bijvoorbeeld in discipline of levensfase. En daarmee zijn de visies op LLO ook lastig vergelijkbaar.

Dat de conceptualisering van de term LLO¹ niet synchroon loopt is niet verwonderlijk. Bijzonder hoogleraar LLO Marian Thunnissen en lector Cees-Jan Pen omschrijven dat er een verschuiving plaatsvindt in de conceptualisering LLO. Die wordt aan de ene kant veroorzaakt door de eenzijdige focus op de economische functie ten opzichte van de persoonlijke, sociale en burgerlijke functie² (Thunnissen & Pen, 2021). Aan de andere kant wordt deze veroorzaakt door de grote toename van informele leeractiviteiten, zoals bijvoorbeeld de leernetwerken die Martijn Schipper in zijn interview benoemt. Thunnissen en Pen benoemen deze verschuiving en onduidelijkheid als een van de oorzaken van het niet van de grond komen van LLO. Toch zijn er een paar terugkerende kenmerken van LLO die we hier niet onvermeld willen laten. Allereerst zien de geïnterviewden LLO als onderzoeken in eigen praktijk. 'LLO is voor mij verhouden tot iets nieuws, en welke nieuwe mogelijkheden er dan ontstaan om je praktijk te verbreden of te verdiepen' (Kim Kamilla Jäger). De geïnterviewden zien hun praktijk niet als een statisch gegeven en omschrijven de noodzaak van LLO om vorm te geven aan die veranderingen.

Daarnaast zien deze alumni LLO als een houding: 'Het jezelf blijven uitdagen om een rijker mens te worden die meer kan bijdragen aan de samenleving. En je op verschillende vlakken jezelf blijven ontwikkelen' (Bram Jansen). 'LLO gaat vooral over het niet-weten een rol kunnen geven in wat je doet' (Annemarie van den Berg). 'Een tuin is een prachtige metafoor voor leven en leren, want een tuin is nooit klaar en kun je nooit helemaal beheersen. Je stopt nooit met leren als je in de tuin bent' (Garden Department). Ze schetsen een beeld van LLO als houding die wordt gestuurd door nieuwsgierigheid, reflectie en niet-weten, en nooit klaar is.

Tot slot beschrijven deze geïnterviewden LLO afwisselend als een individueel proces en een gemeenschappelijk proces. LLO als individueel proces (bijvoorbeeld Noa Tielens, Bram Jansen, Kesha Felipa) is iets dat meereist met je leven, een manier om keuzes te bevragen, even uit te zoomen en ook om de diepte in te duiken in onder andere boeken of documentaires.

LLO als een gemeenschappelijk proces wordt door iedereen beschreven als iets dat je doet in interactie met anderen. 'Wat ik ook veel doe is in gesprek gaan. Gewoon van gedachten wisselen met iemand die in een ander domein werkt' (Maite van der Marel). Dat kan een-op-een zijn, maar meestal vonden deze LLO-activiteiten met een groep mensen plaats, zoals binnen een muziekgroep, een leergemeenschap of netwerk (bijvoorbeeld Kim Kamilla Jäger, Carry Rosenblatt Limpens, Martijn Schippers). Of zelfs als commoning: 'Daar kun je mensen ontmoeten in een non-hiërarchische structuur. We bouwen aan die structuur waar we collectief kunnen besluiten. Het is daarom ook een plek waar individueel werk niet zoveel betekent' (Garden Department).

[1] Commissie van de Europese Gemeenschappen in Een Europese ruimte voor levenslang leren realiseren (2001): 'LLO omvat alle leeractiviteiten die gedurende het hele leven ontplooid worden om kennis, vaardigheden en competenties vanuit een persoonlijk, burgerlijk, sociaal en/of werkgelegenheidsperspectief te verbeteren'

[2] Ros, A., Swennenhuis, P., Ros, A., Thunnissen, M., & van Beelen, H. (2021). Duurzaam leren en werken in een veranderende samenleving. Fontys, p.12

Regeneratieve praktijken

De commissie LLO bestaat naast de werkgroep PP uit de werkgroep 'regeneratief kunstonderwijs'. Sinds 2024 werken deze twee werkgroepen samen en dit heeft bijgedragen in het opstellen van het profiel voor de geïnterviewden. We zijn ervan overtuigd dat goed LLO zich gedraagt als 'regeneratief onderwijs'. Alternatieven van deze alumni kunnen het gesprek over 'regeneratief kunstonderwijs' verrijken.

Deze interviews kunnen gelezen worden als concrete praktijken die aansluiten bij regeneratief kunstonderwijs. Soms meer vanuit menselijk oogpunt (bijvoorbeeld Kim Kamilla Jäger, Adanma Okoro, Maite van der Marel, Noa Tielens) en soms meer vanuit de zorg om de aarde (bijvoorbeeld Garden Department, Annemarie van den Berg, Carry Rosenblatt Limpens). In het eerste gedeelte van dit document over 'Regeneratief kunstonderwijs' worden kernwaarden en principes beschreven door de commissie LLO. Hieronder zullen we er een paar uitlichten aan de hand van citaten uit de gesprekken.

Garden Department omschrijft bijvoorbeeld het verlangen om te werken met het natuurlijke ritme van regeneratie: 'De lente is voor nieuwe ideeën en brainstorming. In zomer is er veel energie en kan er veel gebeuren. De herfst is er voor het oogsten van gedachten en projecten en de winter meer voor rust en contemplatie. Winter is een punt van rust voor de tuin en voor de mensen.' Ze omschrijven tijd hiermee niet lineair en stapelbaar, maar meer als terugkerend ritme.

De plaatsgebondenheid komt ter sprake in gesprek over hun praktijk, over hun werkwijze: 'In de basis: dat je als mens je meer dient te bewegen als natuur dan als baas van de natuur. Dat je zodanig met je lichaam verbindt met de wereld om je heen. De letterlijke en fysieke wereld om je heen. En dat je je eigen positie anders gaat ervaren doordat je luistert' (Carry Rosenblatt Limpens).

'We kunnen leren van deze more-than-human-structuren, onze moderne menselijk systemen werken soms niet.'
Amalie Ourø Jensen en Sophie Dandanell van Garden Department.

Alle geïnterviewden denken bewust en kritisch na over de functie van de opleiding en de machtsstructuren in de samenleving in relatie tot hun werkveld. Uit deze houding kwam vaak de motivatie om deel te nemen aan het interview. Ze gaan de frictie liever aan, dan ontstaat er beweging. 'Zonder wrijving geen glans, laat het maar af en toe botsen. Wrijving is ook verbinding. Als je boos wordt heb je die verbinding al gemaakt, dan kun je in gesprek gaan. Die interactie maakt ook dat je gaat de-automatiseren. Die anti-saaiheid hebben we nodig. Dat is voor mij opschudding veroorzaken, dat is voor mij ontroerd raken, reflectie, inspiratie' (Adanma Okoro).

De interviews geven een realistisch beeld over samenwerken en de veerkracht die hiervoor nodig is. Ze brengen nuances aan op het romantische beeld van delen en pluriformiteit: 'Waar ikzelf als verbinder ook alert op moet zijn, is de roef op kennis en bronnen van (gemarginaliseerde) groepen. Dat is als ik merk dat er geen wederkerigheid is, en iemand enkel misbruik wil maken. Voor mij zit die wederkerigheid niet in mij belonen met geld, maar in bezit zijn van sensitiviteit en humble zijn. Dat is belangrijk om scherp op te blijven in een academie, waar er, laten we eerlijk zijn, nog vaak ellebogenwerk is' (Kesha Felipa).

En de gesprekken bieden ook hoop en inspiratie over interdisciplinair of zelfs intersectoraal werken: 'Ik zocht naar een nieuw wereldbeeld dat het postmodernisme goed kan vervangen en dat ten dienste staat van de mens. Het is emancipatorisch. Als we echt het centrale dogma van biologie begrijpen en ook snappen wat DNA is en wat het kan, dan snappen we ook dat de wereld kan veranderen en verbeteren. Dat geeft ons kracht en autonomie, in plaats van dat grote bedrijven voor ons beslissen hoe de toekomst eruit gaat zien' (Bram Jansen).

Opleidingsprofiel

Tijdens de interviews werd gevraagd naar de overgang van binnen naar buiten de opleiding. Over het algemeen houden de geïnterviewden van studeren, ze hebben meerdere studies gedaan en zien studeren als hun voeding. Maar er is ook ruimte voor kritiek in de interviews.

Zoals eerder vermeld ervaren de meesten van hen de opleiding als een bubbel. Af en toe werd deze bubbel beschreven als negatief, te geïsoleerd van de buitenwereld en vaak met een eenzijdig beeld van het werkveld (bijvoorbeeld Adanma Okoro, Maite van der Marel, Kim Kamilla Jäger). Het merendeel ervaaarde de overgang als abrupt. Abrupt omdat je ineens zonder leergemeenschap staat (Carry Rosenblatt Limpens), faciliteiten (Noa Tielens) of niet voorbereid bent op het (over)leven na je studie (Martijn Schipper en Kim Kamilla Jäger). De geïnterviewden denken kritisch en bewust na over de opleiding en de machtsstructuren die hierin spelen. Zo geven de interviews ook een inkijkje in hoe beoordelingsystematiek wordt ervaren vanuit de kant van de studenten (bijvoorbeeld Carry Rosenblatt Limpens en Annemarie van den Berg).

Deze interviews zijn gehouden in de winter van 2024-2025, dezelfde periode dat er een nieuw opleidingsprofiel (KVDO) en beroepsprofiel (KUO) verscheen voor de opleidingen. In de taal van leeruitkomsten en competenties gebruiken we woorden die kunnen wijzen naar LLO of regeneratief denken. Eerder in dit voorwoord beschreven we al het onderzoekend vermogen van deze alumni: gestuurd vanuit betrokkenheid en nieuwsgierigheid en gekoppeld aan LLO. Wij waren ook nieuwsgierig hoe alumni termen als omgevingsgerichtheid, innovatie en ondernemerschap duiden.

De meeste geïnterviewden kunnen zich vinden in de term 'omgevingsgericht'. Ze omschrijven het als een bewustzijn van de plek, mensen en context waar je bent, om hier vervolgens verbinding mee te maken. Dat hoeft niet altijd prettig te zijn, je hebt te dealen met ongemak dat dit ook vaak met zich mee brengt. Kesha Felipa formuleert ook kritiek op de term: 'Ik kan bijvoorbeeld in Tilburg rondlopen, dan loopt de hele wereld hier rond. Onze spullen komen ook van over de hele wereld. [...] Het is een soort kettingreactie. Lokaal is maar relatief, daarom schrikt omgevingsgerichtheid me af: het is te beperkend.'

De term 'ondernemerschap' wordt breed opgevat. Een aantal noemt het belang van voorbereiden voor het zzp-bestaan (Martijn Schipper, Kim Kamilla Jäger). Toch trekken de meeste geïnterviewden het breder, het gaat om waarde en een plek ontwikkelen. Leiderschap ontwikkelen wordt ook regelmatig genoemd als onderdeel van ondernemerschap (bijvoorbeeld Bram Jansen).

Als werkgroep vonden we de reflecties op de term 'innovatie' opvallend kritisch. 'Het woord innovatie komt nooit in mijn hoofd op. Innovatie is te veel een denkwoord voor mij, geen maakwoord. [...] Terwijl sommige gebruiken eeuwenoud zijn, maar essentieel' (Annemarie van den Berg). Veel van de geïnterviewden beschrijven innovatie als iets 'herzien', 'opnieuw ontdekken' of als tegenovergestelde van conserveren.

Verhalen

Dit document bestaat uit tien portretten van praktijken, om mogelijkheden te laten zien. Onze boodschap is om te inspireren, niet om een stand van zaken te geven. Hoewel ze hoopvol en inspirerend zijn, valt uit deze interviews niet op te maken dat we geen werk meer te doen hebben. Allereerst omdat deze alumni een selectie zijn en geen gemiddelde alumni. Daarnaast omdat de alumni kritiek uiten, terwijl ze weten dat hun naam verbonden wordt aan dit interview.

Deze interviews inspireerden ons als werkgroep in ieder geval om nieuwe vragen te formuleren. Passen de termen uit opleidings- en beroepsprofielen nog wel als we regeneratief willen werken? Of worden ze 'hol'? Kunnen we het perspectief dat onder deze alumni heerst op LLO uitwerken en verwerken in ons LLO-beleid? Is er een spanningsveld tussen de drijfveer vanuit maatschappelijke waarde met het financieel kunnen rondkomen? Wat kunnen de academies hierin betekenen? Hoe kunnen academies vanuit 'regeneratie' de overgang tussen binnen en buiten de academie beter vormgeven?

Efficiëntie krijg je niet in dit document. Met deze interviews proberen we ook naar nabijheid te streven en voorbij te gaan aan de zoveelste rapportage. Door verhalen te schetsen in plaats van conclusies, trachten we te ontkomen aan te grote stelligheid en de complexiteit te omarmen. We vragen je om een kop thee of koffie te zetten, een beetje onderuit te gaan zitten en rustig te lezen. Geef de ruimte aan vertraging.

Werkgroep 'Professional Practice' bestaat uit Huug de Deugd, Anthony Heidweiller, Margi Kirschenmann, Ingrid Stoeper, Jeroen Kramer en Mirjam van Tilburg. De tien interviews zijn uitgevoerd in opdracht van werkgroep 'Professional Practice' door Mirjam van Tilburg naar aanleiding van haar doctoraatstraject bij Antwerp Research Institute for the Arts. Hiervoor schreef ze o.a. een essay 'LLO als commoning praktijk'. Een perspectief op LLO waardoor het perspectief verschuift van individuele beheersing naar gemeenschappelijke zorg, van cursist naar gebruiker, van economisch naar cultureel, van kennistransactie naar samen uitzoeken. Mirjam van Tilburg is docent en onderzoeker aan de Master Kunsteducatie van Fontys Academie of the Arts.

ZIEN VAN ALTERNATIEVEN

Annemarie van den Berg studeerde de propedeuse Social Science en Fotografie in het Verenigd Koninkrijk. Daarna studeerde ze industrieel ontwerpen aan de TU Delft en in 2003 begon ze aan de kunstacademie in Den Haag. Die rondde ze in 2007 af. In 2023 rondde ze de Master Education in Arts aan het Piet Zwart Instituut in Rotterdam af. Ze werkt op zzp-basis bij St. Joost School of Art & Design in Breda en als circulair wijkondersteuner voor de gemeente Rotterdam. Ze initieerde een weggeefwinkel in Rotterdam, deed onderzoek naar Collective Making met studenten van ArtEZ en is onderdeel van het Collectief Pink Pony Express. Het is een gesprek over de nutteloosheid van eindeloze gesprekken. Over onderzoeken door te maken, over betekenisconomie en 'fuck-it-mentaliteit'.

Hoe omschrijf je jouw praktijk?

Ik ben een ontwerper, dat betekent voor mij dat ik onderzoek doe door te maken. Ik onderzoek iets uit eigen interesse in een werkelijke context met echte mensen. Zo wil ik betekenisvol kunnen zijn.

Wat zijn kenmerken van je artistieke praktijk?

Ik onderzoek door te maken. Daardoor is voor mij onderzoek praktischer en waardevoller. In de weggeefwinkel komen bijvoorbeeld spullen die een verhaal vertellen. Je maakt doordat je een ruimte inricht en je knipt letters voor op de gevel. Door zo te maken ontstaat er meer dan door een zoveelste gesprek met de vraag: 'Wat heb je nodig?' Daarnaast is werken in een collectief of duo belangrijk voor mijn praktijk. Samen kan ik tien keer zoveel doen als in mijn eentje. Het heeft ermee te maken dat je iemand naast je hebt die dezelfde fascinaties heeft. Iemand waarmee je kan sparren. In je eentje denk je: misschien mislukt het en wat zullen ze dan wel niet van mij denken? Met z'n tweeën is het makkelijker om je kwetsbaar op te stellen; je kunt samen langer, dieper en beter omgaan met het niet-weten. Met anderen word je onderzoek ook meer valide en je draagt samen een soort risico. Je hebt meteen een soort vangnet, je draagt elkaar. Het is net zoals Extinction Rebellion. In je eentje ga je niet op de snelweg staan, maar met z'n allen durf je dat wel.

Ik kan er niet omheen: ik schop graag tegen dingen aan. Mijn moeder zegt dat ik echt met mijn kont tegen de krib ben geboren. Ik hou ervan om te laten zien dat dingen ook anders kunnen. Soms levert dat best wat strijd op. Dat is ook mijn valkuil, want het kost me veel energie. Ik zou af en toe meer be as water willen zijn, maar dat vind ik echt heel moeilijk. Essentieel is het niet-weten in mijn praktijk. Dat is voor mij ook verbonden aan 'kan het anders?' Zo was ik een keer met het Collectief Pink Pony Express aan het werk in Nijmegen, daar vroegen we ons af: 'Wat doen we hier? Hier is alles al.' Er was weinig wrijving. We zoeken de frictie en beweging, dat er iets aan de hand is. Dan kan ik onderzoeken hoe we daar iets kunnen openen, zonder dat ik precies weet wat er gaat gebeuren.

Kun je een voorbeeld geven? Waar zet je nu je tanden in?

Het gevecht waar ik me nu op richt is het verankeren van de weggeefwinkel, of beter doorgeefwinkel. De winkel begon bij het verkennen van de wijk als circulair wijkondersteuner. Met het praten met de bewoners over het thema circulair. Het was een opdracht vanuit de gemeente om te kijken waar het thema circulair speelt en wat er nodig is om het verder te helpen. Maar ik praatte heel veel en dit voelde alsof er niks gebeurde: ik deed niks. Tegelijk wist ik dat veel mensen spullen thuis op zolder of in de kelder hebben liggen die ze niet willen weggooien, maar doorgeven. Terwijl er daklozen in de wijk

waren die graag willen helpen en vrijwilligerswerk wilden doen. Ik wist ook dat er een buurthuis miste. En ik had contact met Ted Borghmans die een weggeefunit in de buurt had. Toen dacht ik: fuck it, ik ga het gewoon doen. Het is keihard werken. De weggeefwinkel is een onderzoek. De winkel is niet begonnen vanuit de motivatie om mensen in armoede te helpen. Het is begonnen vanuit de vraag: 'Wat willen mensen doorgeven?' Breng ons je spullen waarvan je vindt dat ze nog doorgegeven kunnen worden. Vervolgens observeren we door te doen. Een van de vrijwilligers verzucht bijvoorbeeld dat we echt geen kleding meer moeten aannemen. Dat is het moment dat mede-initiatiefnemer Karola Rooyenipv en ik om ons heen kijken. We zien een overvolle inlevertafel. De toevoer van kleding is groot. Waar kan dat naartoe? Dan gaan we bellen. Als de winkel dus dichtslibt met kleding, schoenen en knuffels, dan is dat een uitkomst van het onderzoek. Het is een observatie waar we snel mee aan de slag moeten. Dat is dan voor ons een aanjager om te zoeken naar een distributiekanaal om dat op te lossen. Maar onze weggeefwinkel is nu kwetsbaar en tijdelijk. We hebben structureel ruimtegebrek en er zijn maar twee werknemers, Karola en ik, met ieder vier uur die betaald worden door de gemeente. Omdat het meer werk is dan dat zijn we ondertussen ook vrijwilliger in ons eigen project geworden. We willen de grotere ruimte naast ons erbij. Alleen die is van een vastgoedpartij. En dat is het gevecht dat ik nu aan moet gaan, want we hebben geen begroting. Er gaat € 0 om in die winkel, niet in de inrichting, niet in de huur. Hoe matchen we de waarde van de weggeefwinkel met een partij waarvoor de economische waarde leidend is?

Hoe ga je om met zo'n vraag?

We denken na over de waarden die we kunnen halen uit de data, de spullen, die we hebben. We zijn nu aan het kijken of we alles kunnen wegen, vanuit het concept dat elke kilo minder uitstoot is. Of dat we alle merkjes in de kleding noteren en dan bijvoorbeeld met cijfers naar H&M kunnen bellen: 'Zeg, 90 procent van de kleding die we binnenkrijgen is van jullie. Wat kunnen jullie hier mee doen?' Vanuit die data kunnen we horizontaal met die commerciële winstgevende partijen connecten.

Ik vind daarin de betekenis-economie een concept dat goed werkt voor ons. Dat is een economisch perspectief geformuleerd door Kees Klomp waarbij ecologie het ontwerp-uitgangspunt is. Betekenis-economie legt meer de nadruk op uitwisselen van waarden in plaats van geld.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'innovatie' voor de commissie LLO. Hoe kijk jij naar dit woord?

Het woord innovatie komt nooit in mijn hoofd op. Innovatie is te veel een denkwoord voor mij, geen maakwoord. Ik vind het zo'n TU-technische term. Want wanneer is het wel en wanneer niet innovatief? Dat moet je dan kunnen meten. Terwijl sommige gebruiken zijn eeuwenoud, maar essentieel. Innovatie is ook gewoon experimenteren en proberen, voor mij. Ik zou zelf denk ik 'ontdekken' gebruiken.

Wat heeft de wereld vanuit jouw perspectief als ontwerper nodig?

Ik geloof heel erg in het basisinkomen. Dan heeft iedereen gewoon poen, hoef je daar niet meer over na te denken en ga je iets doen waar je zin in hebt. Imker zijn, voor de buurvrouw koken of onderwijs geven, wat je maar wil. En als je daar je tijd in stopt, vanuit interesse, dan groeit dat misschien nog ergens naartoe. Time is de nieuwe space.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

LLO gaat vooral over het niet-weten een rol kunnen geven in wat je doet. Vanuit dat principe dat ik al eerder noemde: als je alles al weet, wat valt er dan nog te ontwikkelen? Het heeft ook met nieuwsgierigheid te maken. Studeren doe je niet alleen in een opleiding, maar vooral ook erna. Voor mij heeft het ook met dat basisinkomen te maken. Als je tijd hebt om iets te doen dat je interesseert, dan stel je altijd weer een nieuwe vraag of zet je altijd weer een nieuwe stap. Of verken je een nieuw perspectief. Ik denk dat iedereen vanuit zijn eigen focus kan leren, met of zonder het instituut onderwijs.

Je hebt verschillende opleidingen gedaan. Wat vond je waardevol van die studies?

Bij de TU Delft vond ik het vak ergonomie waardevol. Dat je een stofzuiger ontwerpt en die moet testen met de gebruiker. Het besef dat er iemand is die die stofzuiger vasthoudt. Dat je met die ander bezig bent, dat er altijd een mens bij komt kijken. Bij de academies vond ik het menselijke contact heel fijn. Dat is een groot verschil tussen de universiteit en de kunstacademie. Op een academie zit je niet in de collegebanken met z'n honderden, daar stond je gewoon buiten samen te roken met je docenten.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'ondernemerschap' voor de commissie LLO. Hoe kijk jij naar dit woord?

Ik moet allereerst aan 'eigenaarschap' denken. Daarnaast denk ik bij het woord 'ondernemerschap' eraan dat andere mensen denken dat je bakken met geld verdient en meer kan betalen omdat je onderneemt. Maar er zijn tig ondernemers die benedenmodaal verdienen, al kun je dan prima leven. Als zzp'er draai ik soms overuren. Ik heb een zzp-mentaliteit: je maakt je werk gewoon af, zolang ik mijn gezin kan onderhouden. Het gaat niet om geld. Maar van die mentaliteit wordt ook weleens misbruik gemaakt.

Hoe heb je de overgang tussen binnen en buiten de opleiding ervaren?

Veel dingen die ik deed in de academie, kon ik ook buiten de academie doen. Ik vind dit een moeilijke vraag. Ik studeer niet voor het papiertje. Ik studeer voor voeding. Ik voed me in de studie of erbuiten, want dat blijft gewoon doorgaan. Je moet wel.

Is er nog iets dat je geleerd zou willen hebben? Heb je iets gemist in je opleidingen?

Ik heb gemist dat je werd gestimuleerd om alternatieven te laten zien. Mijn eerste echte school was het Collectief Pink Pony Express. In ons werk zitten heel veel pedagogische elementen, dus dan is het heel leuk om die te onderzoeken. Ik was even uit het collectief gestapt en ging naar de Master Education in Arts. Ik wilde ontdekken wat ideaal kunst-onderwijs kon zijn. Ik heb onderzocht hoe Collectief Pink Pony Express te werk ging en hoe ik dit in het onderwijs kon inzetten. Mijn masterscriptie heeft de titel "How to teach like a pony". Achteraf denk ik dat die master voor mij te theoretisch was en dat ik deze vragen beter binnen het Collectief Pink Pony Express had kunnen onderzoeken. Vanuit de ervaringen van dit collectief had ik kunnen onderzoeken hoe ik kan lesgeven. Hoe ik vanuit deze ervaringen alternatieven kan laten zien.

Is er iets wat je wilt meegeven aan de opleidingen?

Vermijd het eisen van toetsingscriteria en het geven van een cijfer aan een student. Ik had een zes voor mijn afstuderen bij de Master Education in Arts. Dat vond ik zwaar, ik heb daar een jaar lang over moeten nadenken. Heeft mijn scriptie wel bestaansrecht? Waarvoor deed ik het allemaal? En sindsdien voelt het niet goed om mijn eigen studenten cijfers te geven. Want als ik, een vrouw van in de veertig die goed in haar schoenen staat, daar zo van slag van raakt, wat doet dit dan bij anderen? Ik denk nu: wat wil die student leren? Zomaar klassikaal iets in een groep gooien, dat voelt heel los. Iemand is met zijn eigen proces bezig, ik wil dingen brengen waarvan ik denk dat die bij jou passen.

MORE-THAN-HUMAN WILDNESS OP DE ZUIDAS

Amalie Ourø Jensen en Sophie Dandanell komen beiden uit Denemarken en zijn stewards van 'Garden Department'. In de voorbereidende e-mails gaven ze met nadruk aan het interview gezamenlijk te willen doen, want het gaat om de gemeenschap en niet om de individuele ego's. Ze hebben beiden aan de Gerrit Rietveld Academie of Art & Design in Amsterdam (hierna Rietveld) gestudeerd. Amalie werkt op zzp-basis als kunstenaar. Ze studeerde in 2022 af van opleiding 'Image & Language' en Sophie studeerde in 2024 af aan de opleiding 'Text and Textile'. Sophie studeert nu aan het Dutch Art Institute en werkt verder op zzp-basis als kunstenaar.

Wat is de 'Garden Department' voor een plek?

De Garden Department is begonnen als fysieke plek om uit te proberen zoals in commoning. De Garden Department komt voort uit een initiatief van een textielstudent, Kim Lang, in 2019. In de opleidingen zat 'art and ecology' wel als onderwerp, maar er miste een fysieke plek om te kunnen doen en uittesten. Het komt echt voort uit het idee van een tuintje laten groeien, een speelplaats om uit te proberen, om te denken door het lichaam. Het werd snel een community. Een Department, zonder een Department te zijn. Het was een soort vluchtplek voor studenten en docenten. Je kon altijd naar de tuin. Daar kun je mensen ontmoeten in een non-hiërarchische structuur. We bouwen aan die structuur waar we collectief kunnen besluiten. Het is daarom ook een plek waar individueel werk niet zoveel betekent. De tuin heeft het nodig dat we samenwerken en zorgen voor het ecosysteem.

Waarom zijn jullie stewards van de Garden Department geworden?

Er zijn verschillende redenen waarom mensen bij de Garden Department komen. Amalie was geïnteresseerd in het idee commoning in de tuin. Terwijl de motivatie van Sophie meer hands-on was, ze wilde met haar handen in de aarde zitten. Beiden bouwden zo aan de tuin zelf en aan een groep van mensen die steeds meer een gemeenschap en vrienden werden. Commoning en tuinieren hangt samen, dat kan niet los van elkaar bestaan. Maar het is ook prima dat het voor sommige mensen gewoon een pauzeruimte is.

Hoe geven jullie vorm aan jullie praktijk in deze tuin? Hoe ziet jullie werk eruit?

Het Garden Department begint een plek aan de tafel te krijgen als een intersectionele afdeling. Voor verschillende afdelingen geven we ook verschillende workshops vanuit het Garden Department.

In 2020-2021 werden we gevraagd om een intercurriculair programma te draaien. Hierdoor konden we een permacultuurcursus organiseren die we openstelden voor studenten van de bachelor, master en staf. Zo leerden zij allemaal samen, zonder de hiërarchie. Door deze cursussen bouwen we aan een groep mensen die actief in de tuin zijn. Deze cursussen blijven vaak werken op het veld tussen kunst en ecologie. We willen dit soort cursussen doorzetten als hoeksteen van onze community, maar helaas is daar nu geen budget voor.

Maar onze praktijk is ook heel hands-on. Bijvoorbeeld we zijn bezig met opruimen. Het is tussen twee opleidingen in, het is deels openbare ruimte, er is altijd veel rommel en er zijn altijd sculpturen die we nog niet kenden die we dan ineens tegenkomen. Spullen zwerven rond en verschijnen dan ineens. Zo vinden studenten soms sculpturen na jaren terug in de tuin, die ze dan denken kwijt te zijn.

Tot slot komen we vragen tegen doordat de tuin van een instituut is. We balanceren dan tussen hoe de tuin kan functioneren in de context van het instituut en tegelijk zichzelf kan zijn. Een voorbeeld is hiervan is de boom in het midden van de tuin. Die staat er waarschijnlijk sinds 2004, misschien langer. Het is het oudste organisme in de tuin. Die boom heeft nog maar een paar jaar te leven. Het instituut wilde de boom eruit halen en een nieuwe boom planten. Maar een stervende boom heeft misschien nog wel meer waarde voor het leven in de tuin dan een levende. Het instituut denkt vanuit eigenaarschap en imago, terwijl de studenten en wij van het Garden Department willen dat de boom blijft en allerlei projecten rondom de boom bedenken. Een tuin heeft z'n eigen behoeftes en eisen, kun je überhaupt eigenaarschap hebben over een tuin?

Wat is jullie droom voor Garden Department?

Onze droom is dat de Garden Department een systeem heeft vormgegeven vanuit seizoenen. Dat gaat ook over ons denken over de tuin. De lente is voor nieuwe ideeën en brainstorming. In zomer is er veel energie en kan er veel gebeuren. De herfst is er voor het oogsten van gedachten en projecten, en de winter meer voor rust en contemplatie. Winter is een punt van rust voor de tuin en voor de mensen. We kunnen leren van deze more-than-human-structures, onze moderne menselijk systemen werken soms niet. Er is een groot verschil in werken in een klaslokaal en een tuin. Hoe je beweegt en hoe je lichaam reageert op een omgeving is zo ontzettend anders. Je ruikt munt en je zit veel met je handen in de aarde, dat is zo fundamenteel anders. Het heeft ook effect op hoe je denkt. Met de Garden Department leggen we naast de systemen van de Gerrit Rietveld Academie en het Sandberg Instituut een ander (eco)systeem: die van de tuin. We willen met de Garden Department een ruimte creëren die werkt voor instituties, mensen en meer-dan-mensen. Dat is ons ultieme doel, al is het echt heel erg balanceren.

Waar lopen jullie tegenaan met jullie praktijk in Garden Department?

Het past niet in het systeem. Als je Garden Department in zo'n hokje probeert te passen dan verdwijnt het. Alleen al dat een studie maar vier jaar duurt en een tuin zeven jaar nodig heeft om een ecosysteem te ontwikkelen. De tuin vroeg dus van ons om na onze studie betrokken te blijven bij het Rietveld, want die continuïteit is nodig. Ook werken we drie ritmes: in het jaarritme van de tuin, van een academisch jaar en van boekhouding. De periode dat de tuin de meeste zorg vraagt is de periode dat de academie nauwelijks onderwijs draait: juni-augustus. De tuin vraagt ons dan daar te zijn, maar voor de academie is dit juist een periode van afwezigheid. Wat kan een tuinritme betekenen voor de academie? Daar zijn we veel mee bezig. Het betekent ook dat we in onze praktijk veel vooruit moeten denken. Voor het onderwijs is het bijvoorbeeld heel fijn als een module het hele jaar herhaald kan worden. Maar voor de tuin kan dat niet, daar heb je seizoenen. In januari groeien er geen aardbeien. We moeten plannen wanneer de bomen moeten worden gesnoeid, maar ook overleggen over workshops met afdelingen later in het jaar. Als we een project willen doen in september, dan moeten we dat voorbereiden in mei.

Een ander aspect is de 'wildness'. Het 'kantoor' van de academies stoeiden in het begin met wat de tuin zou kunnen zijn. Hoe kunnen we bestaan in de structuur van de academie? Als werkplaats? Als afdeling? De studenten vinden het heerlijk als het een wilde, rebellerende, veerkrachtige tuin is. Maar dan kwam er weerstand van de facilitaire dienst van de academie. Dit is trouwens de laatste tijd wel echt aan het veranderen, er is meer vertrouwen ontstaan. Als het beeld van de academie naar buiten belangrijk is, zoals bij

een afstudeerexpositie of open dag, dan ruimen we de tuin op.

Die frictie is interessant, belangrijk en voedt juist onze droom. Er zijn veel kansen in de intersectie tussen de tuin en het instituut. We denken dat daar juist ook een oplossing zit, want studenten en mensen zijn niet dat instituut. Ze zijn mensen, levende organismen. Op deze instituten, net als bij veel andere academies, zijn er veel mentale problemen bij docenten en studenten, zoals burn-out en depressie. Het werken in een tuin met je handen kan hier een bijdrage aan de oplossing zijn.

Wat is er volgens jullie nodig om samen met studenten en docenten voor de Garden Department te kunnen blijven zorgen?

Het is belangrijk dat er een gezicht is waar studenten en docenten naar toe kunnen stappen. Dat we er één dag per maand consequent zijn, is dus essentieel. Daarnaast dingen als financiële ondersteuning, vrijheid in communicatie en besluitvorming. Maar de Garden Department staat of valt met het programma van de afdelingen, en docenten ontwikkelen die. Dus als docenten de 'headspace' hebben om in hun onderwijs sustainability en ecology te verwerken, als ze de 'headspace' hebben om de verbindingen zien met de tuin, dan komt de samenwerking wel goed.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'ondernemerschap' en 'innovatie' voor de commissie LLO. Hoe kijken jullie naar die woorden vanuit Garden Department?

Niet alles wat we doen is 'innovatie'. Veel is al gedaan hiervoor. We hergebruiken praktijken uit het verleden. Als je denkt vanuit een tuin, dan innoveer je niet zozeer, dan herontdek je hoe dingen waren. Duurzaamheidsexperimenten worden wel veel gedaan, bijvoorbeeld met levend materiaal. Hoe kunnen we materialen laten groeien die alternatieven zijn voor het maken van bijvoorbeeld sculpturen? In plaats van het kopen van materialen, kun je het laten groeien? Waar gaat het materiaal dat je gebruikt zijn nadat jij het hebt gebruikt? Hoe kunnen we duurzaamheid onderdeel laten worden van het denkproces en research van de studenten?

Ondernemerschap is een manier van leven. Hoe kun je comfortabel zijn in oncomfortabele ruimtes? Ondernemerschap draait voor ons om het vinden van een plek of waarde en die vervolgens ontwikkelen. Maar het woord ondernemen heeft ook een idee van privilege in zich. Want het betekent dat je het privilege hebt om uit te proberen en te falen, dat je een netwerk hebt dat je opvangt, bijvoorbeeld de overheid of je familie. Tijdens je studie mag je falen, maar na je studie is het niet altijd mogelijk om te falen. Dat heeft direct invloed op je financiële situatie.

Waarom is een tuin nodig in de stedelijke omgeving?

De tuin dient verschillende doelen. Allereerst er is een algemeen gebrek aan publieke ruimte. Alles is zo over-designed. Er zijn niet zoveel ruimtes waar je een blijvende impact kan hebben. Plekken waar je terug kunt komen en die samen met je groeien. Een testruimte om als mens aan de relatie met natuur te werken is fundamenteel. Een tuin is ook nodig voor de water- en temperatuurregulering aan de Zuidas. Het Rietveld en Sandberg zijn van beton, er is ook ruimte nog om water door de grond te laten gaan en waar door het groen de temperatuur in de omgeving kan dalen. Met de tuin geven we ook micro-ecology, zoals insecten, in dit gebied ruimte. Stedelijke gebieden snakken naar groene ademruimtes.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jullie?

Het voorrecht dat je als kunstenaar hebt is dat je altijd jezelf voortduwt om jezelf te ontwikkelen, door je praktijk, maar ook door andere mensen. De meeste kunstenaars leren door het ontwikkelen van tentoonstellingen, artist residenties en collectief werk. Leven en leren gaat samen, net als groeien en sterven. Een tuin is een prachtige metafoor voor leven en leren, want een tuin is nooit klaar en kun je nooit helemaal beheersen. Je stopt nooit met leren als je in de tuin bent. Die geeft veel plezier en frustratie. Leren is ook afhankelijk van zintuiglijke ervaring. Als je iets ervaart, echt zintuiglijk ervaart hoe de wereld is, dat is al een beginpunt van leren. Zoals een kind de wereld leert verkennen met het lichaam, door dingen te proeven, door te lopen door een ruimte, zo leren we allemaal nog steeds, zo bouwen we ook aan herinneringen. Het meest sterk is als theoretische kennis verbonden is aan een praktijkervaring. Het echt maken van iets dat je gelezen hebt is belangrijk, de beleefde ervaring.

Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

Sophie: Ik ervaar een groot verschil tussen Rietveld en DAI. Op het DAI is er meer focus op theorie en collectieve praktijken.

Amalie: Doordat ik in de tuin bleef werken na mijn studie, leek het soms voor anderen alsof ik nooit ben weggegaan. Het leek dus vrij soepel te gaan die overgang; veel relaties die ik in de vier jaar bachelor had opgebouwd kon ik zo onderhouden. We waren getuige van elkaars leven en zagen de academie veranderen en ontwikkelen met de jaren. De tuin werd een tweede thuis voor mij. Maar voor mezelf was dat eerste jaar best zwaar, want het voelde alsof ik niet verderging, alsof ik bleef hangen. Ik was onzeker: er was veel druk om financieel rond te komen. Ondanks die onzekerheid bleef ik vechten voor de tuin, en ik zie dit nu als een goede beslissing.

Hoe kijken jullie terug op de opleiding? Wat was waardevol? Wat heb je gemist?

Rietveld is een opleiding waar je als je jouw mensen en je plek vindt, je veel vrijheid kan nemen. Er is aandacht voor het vinden van een plek waar jij jezelf kunt positioneren. Bijvoorbeeld door te veranderen van afdeling. Er is speelruimte om de normen uit te dagen en om te falen, het draait minder om cijfers dan bij andere instituten. Dat vraagt wel van je als student dat je je eigen pad moet kunt kiezen en vormgeven, dat is best veel om te vragen.

We misten de crossovers tussen verschillende afdelingen. Hoe kunnen we denken in collectieve praktijken? We zochten een plek waar het niet zo individueel gericht was. In 2022 vormden bijvoorbeeld veel studenten collectieven. Het was voor docenten lastig om hier feedback en ruimte aan te geven. Sindsdien is dit wel veranderd. Er is nu veel meer ruimte om te studeren als collectief. We willen niet altijd gezien worden als individu, als me-myself-and-I. Er is een grotere wereld. Daarom is de tuin ook zo mooi, je werkt zelfs met more-than-human en mensen die afhankelijk van elkaar zijn.

MEERSTEMMIGE HUMBLENESS

Kesha Felipa studeerde in 2009 af aan de Amsterdam Fashion Institute Hogeschool van Amsterdam. Ze vervolgde haar studie met een Master Fashion Strategie bij ArteZ. Ze startte de deeltijdopleiding BA Docent Beeldende Kunst en Vormgeving bij Fontys Academy of the Arts (FAA). Ze studeerde hier af in 2022, won de Jacques de Leeuwprijs en ging direct verder met de Master Kunsteducatie, die ze in 2024 afrondde. Sindsdien werkt ze niet meer als zzp'er, maar werkt ze met name als adviseur cultuureducatie bij Kunstloc Brabant en geeft ze een paar uur les bij DBKV. Het gesprek groeit van concreet en dichtbij, naar complex en verweven, zoals schimmels bewegen. Misschien is het niet toevallig. Het boek 'Let's Become Fungal! Mycelium Teachings and the Arts' van Yasmine Ostendorf-Rodríguez steekt uit haar tas en komt regelmatig ter sprake in ons gesprek.

Hoe zou je je praktijk als kunsteducator omschrijven?

Verbinder, ik hoop dat ik altijd weer die verbinder mag zijn.

Welke ruimte probeer je te creëren in je praktijk als kunsteducator?

Het is een soort luie ruimte waar ik zelf in terugtrek, waar ik de ruimte geef aan de student, of waar de student die ruimte zelf kan pakken. Ik zeg wel lui, maar eigenlijk moet ik heel hard werken. Ik observeer en kijk actief wat er gebeurt in de groep en vooral of een student zich terugtrekt. Die ga ik dan vaak opzoeken. Die zet ik niet voor het blok voor de hele klas, maar ik probeer wel altijd die connectie te houden. Dat doe ik door bijvoorbeeld te vragen om hulp bij het verzetten van een tafel of zo. En dan merk je vaak dat zo'n student begint te praten en dus zich op z'n gemak voelt.

Ik herken het ook wel. Ik heb zelf ruimte nodig en school past eigenlijk niet zo bij wat ik nodig heb. Ik ben een echte dromer. Ik zat vroeger achter in de klas. Daardoor kon ik uit het raam kijken en met mijn hoofd alle kanten opgaan. Ik heb de vrijheid nodig om op te staan en weg te lopen. Dat is lastig als docent. Je kan moeilijk zeggen: 'Nu ben ik er klaar mee en ik loop weg.' Dat kan niet. Het kan soms zo zijn dat ik even op de wc zit zodat ik even kan resetten. Op het mbo was het makkelijker dan op het vo, omdat het meer een studio-idee was. Daar was het onderwijs lossier.

Waarom vind je deze ruimte belangrijk voor de wereld van nu?

We zitten zo in die polarisatie, we hebben echt verbinding nodig. Iedereen trekt zich in eigen hokjes terug, dat zorgt er alleen maar voor dat iedereen tegenover elkaar komt te staan. Terwijl we met elkaar verbonden zijn. We zijn ook vervreemd geraakt van de natuur. En dan kijk ik ook naar mijn modekant, waar heel veel disbalans is. We zijn eigenlijk de aarde aan het uitputten. We nemen, nemen, nemen. We zien niet dat we soms dingen gewoon met rust moeten laten. Binnen post-human pedagogisch en dekoloniaal denken is humbleness, empathie en sensitiviteit van essentieel belang. Zoals rapper Kendrick Lamar over zichzelf zegt: 'Be humble, sit down, be humble.'

Hoe omschrijf je vakmanschap als adviseur?

Weet je dat ik eerst niet wilde solliciteren voor 'adviseur kansengelijkheid'? Ik vond mezelf niet bij de competenties passen. Tot een oud-klasgenoot zei dat het echt iets voor mij was. Toen heb ik als sollicitatiebrief de vacature herschreven vanuit het perspectief van een 'adviseur meerstemmigheid'. De competenties leken heel erg op de mensen die er al werkten en die toch een soort connectie misten. De focus in de vacature lag ook heel erg op het schriftelijke. Als je zo'n adviseur wilt, dan zul je in zo'n vacature ook andere taal moeten gebruiken.

Wat ik heel leuk vind is netwerken en de ruimte te krijgen om veel de deur uit te gaan. Meestal ben ik iemand die eerst observeert, ik luister en ik kijk. Ik heb dan wel een soort van analyse in m'n hoofd, die ik dan op het einde zo op tafel gooi of een vraag stel. Ik ben iemand die over het algemeen best wel stil is, maar wanneer ik al mijn informatie aan elkaar heb verbonden, dan kom ik naar voren. Ik ben geen assertief persoon. Dat kan soms voor wat wrijving zorgen. Dan denken mensen: zeg nou ook eens wat! Terwijl ik nog in mijn hoofd bezig ben. Wat best grappig is, is dat ik al twee keer deze maand heb meegemaakt dat mannen naar me toe kwamen om te zeggen dat ik een terechte vraag had gesteld, terwijl ze dan daarvoor heel defensief had gereageerd. Het kan soms zijn dat een vraag zo voor mij heel simpel is, maar voor iemand anders verwarrend, waardoor deze een soort muur opwerpt.

Ben je op dit moment iets aan het uitzoeken of experimenteren in je praktijk?

Ik heb nu sinds kort een klein schetsboekje dat ik gewoon meeneem. Zodat ik in de trein of even kan tekenen. Of voor als in een meeting even een illustratie nodig is. Zo was laatst een illustratie van een boom nodig, dan teken ik dat even. Dat tekenen heeft ook met balans te maken. Ik zit weer te veel in mijn hoofd, of ik zit alleen maar in meetings. Ik wil mijn lichaam en geest meer in balans krijgen. Zo ben ik ook mijn eigen wortels aan het onderzoeken. Waarom doe ik wat ik doe? Hoe sta ik in de wereld?

In het nieuwe opleidingsprofiel van de kunstvakdocentenopleidingen is een leeruitkomstengebied 'omgevingsgericht handelen' opgenomen. Hoe kijk jij naar dit woord 'omgevingsgerichtheid'?

Omgevingsgerichtheid heeft wel met die verbinding te maken, maar het blijft lokaal. Bij mij komt meteen naar boven dat ik het afgestemd vind op maar een klein stukje. Ik kan bijvoorbeeld in Tilburg rondlopen, dan loopt de hele wereld hier rond. Onze spullen komen ook van over de hele wereld. Vervolgens dumpen we ze ook weer in Chili of ergens in Afrika en dat heeft weer gevolgen voor de hele wereld. Het is een soort kettingreactie. Lokaal is maar relatief, daarom schrikt omgevingsgerichtheid me af: het is te beperkend.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

De wereld verandert, kennis van vijf jaar geleden is vaak al achterhaald. LLO kan kennis zijn maar ook een competentie. Ik vind het wel wat anders dan een training, zoals bijvoorbeeld Excel-skills.

Hoe ontwikkel jij jezelf? Wat is voor jou belangrijk in je eigen LLO?

Ik ben dus iemand met vier diploma's en ben de hele tijd bezig met: 'oké, wat kan ik leren?' En dan ga ik weer staan graven in boeken. Ik ben ook iemand die echt wat conferenties afloopt om daar een ander perspectief te horen of te zien. Zo wil ik me volgend jaar weer richten op die meerstemmigheid, dan ga ik weer door al mijn boeken graven. Met mijn collega ben ik bijvoorbeeld 'Inclusivity Pathway' van Aminata Cairo weer aan het uitpluizen. Welke topics gaan we daaruit halen? Ik zoek naar hoe ik een nieuw perspectief beleidsmatig kan implementeren. Daar krijg ik ook de

ruimte voor door een budget dat ik zelf kan inrichten. Die luxe heb ik. LLO kan ook beeldend zijn, bijvoorbeeld hoe ik met beelden een verhaal vertel. Dat is meer persoonlijk voor mij. LLO moet vooral flexibel zijn van plek, inhoud en vorm.

Hoe verhoudt de opleiding zich tot leven-lang-ontwikkelen?

Zoals ik mijn afstuderen bij DBKV heb aangepakt, zo verbind ik nog steeds onderwerpen in mijn praktijk. Ik combineerde verschillende bronnen. Er was een tentoonstelling over sneakers in Den Bosch, ik las een boek over schoenen tijdens de slavernij van het Rijksmuseum en ik was bij mijn familie. Bij ons thuis werden ouderen echt pissig als je zonder schoenen aan rond ging lopen. Dat was slordig en daar kreeg je grote voeten van, was het verwijt. Zelfs als je even de tuin inloopt. Maar ik zag nergens een bron waarbij die verschillende dingen werden gecombineerd. De betekenis van de sneaker als statussymbool in de hiphopcultuur, het gebrek aan schoenen als tot slaafgemaakte persoon, en de betekenis van schoenen in mijn familie waar schoenen aan betekent dat je netjes bent. In mijn afstuderen heb ik deze drie gecombineerd.

Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

Na mijn bachelor DBKV zou ik genoeg handvatten moeten hebben om te gaan beginnen in onderwijs. Dat je dan zo voor een groep staat, met die vanzelfsprekendheid, dat is heftig. Soms kom je situaties tegen en dan wil je overleggen hoe je die goed kan oplossen. Dat kun je met collega's doen, maar dat zijn toch mensen uit een school met dezelfde visie. Intervisie, dus met collega's van andere scholen, miste ik heel erg. Waar docenten net anders naar het probleem konden kijken. De bachelor is toch een soort basis. Die intervisie zou je heel goedkoop kunnen doen, gewoon huur betalen voor de lokalen. Die intervisie heb ik heel erg gemist.

Wat wil je nog meegeven aan het einde van dit interview? Wat is er volgens jou nodig voor studenten en docenten van kunstonderwijs?

Het proces van kaderen en categoriseren is een westerse manier van kijken. De behoefte aan categoriseren ligt aan de grond van rassenleer. Ik heb het zelf als schokkend ervaren toen ik dit las en dat een kwartje viel. We zijn dat heel erg gewend, het gaat altijd heel snel om dingen te groeperen.

In de kunstacademies waar ik studeerde zaten we nog steeds echt in hokjes te graven. Het biedt niet de ruimte om te verbinden als je echt in je discipline blijft zitten. Bijvoorbeeld, ga als dansstudent ook eens naar de textielwerkplaats, welke materialen zijn fijn om in te bewegen? Dat heeft wel consequenties. Het is een soort van informeel leren binnen een instituut. Het gaat om flexibele fysieke ruimte. Het is bijna een studio-onderwijs-atelier, waar je zou kunnen dansen en schilderen. Wil je de inrichting van een opleiding beter maken? Geef studenten de ruimte om met elkaar te kunnen werken. Waar ikzelf als verbinder ook alert op moet zijn, is de roef op kennis en bronnen van (gemarginaliseerde) groepen. Dat is als ik merk dat er geen wederkerigheid is, en iemand enkel misbruik wil maken. Voor mij zit die wederkerigheid niet in mij belonen met geld, maar in bezit zijn van sensitiviteit en humble zijn. Dat is belangrijk om scherp op te blijven in een academie, waar er, laten we eerlijk zijn, nog vaak ellebogenwerk is.

LEBENSNAHE LUISTERRUIMTE

Kim Kamilla Jäger is in 2021 afgestudeerd aan de bachelor Jazz en Pop in Arnhem. Daarna volgde ze de master Jazz in Rotterdam, afstudeerjaar 2023. Op dit moment rondt ze haar master Genderstudies aan de Utrechtse Universiteit af. Ze is muzikant en geeft les aan ArtEZ. Samen met drie andere muzikanten vormt ze het experimenteel strijkkwartet Four Frogs in the Woods. Ons gesprek zoekt steeds meer de diepte op en gaat over het conservatorium als innovatorium, situatedness en Pink Noise componisten.

Hoe ziet je werkdag eruit?

Binnen een werkdag kunnen mijn rollen veranderen van onderzoeker, naar docent en naar maker. Ik werk even aan mijn masterthesis, dan ga ik pianospelen en dan ga ik de les van morgen voorbereiden. En er is nog een grote aanwezige rol: secretaresse zijn. Ik stop veel tijd in communicatie en mijn agenda bijhouden.

Wat zijn kenmerken van je artistieke praktijk?

De dagelijkse praktijk van het instrument dat ik gekozen heb, vraagt dat ik moet zoeken naar een positie. Strijkinstrumenten in jazz-improviserende muziek is nog ongebruikelijk. Dat betekent dat ik gewend ben om ergens tussenin te zitten en dat dit vaak vervelend is, maar ook leuk kan zijn. Ik moet op zoek naar en leven met die instabiliteit en onzekerheid omdat er heel veel kan.

Regelmatig werk ik interdisciplinair, zo bracht ik net een album uit met filmmuziek. Ik werk niet altijd interdisciplinair, maar het is meer mijn praktijk plaatsen in relatie tot andere disciplines. Ik werk ook veel samen. Bijvoorbeeld: met mijn strijkkwartet werken we nu aan een project over vrouwen en niet-binaire personen en elektronische muziek. Daar gaan we een album over maken met onze akoestische instrumenten. Dan gaan we via geluiden een aantal composities maken. Dat is niet bepaald transdisciplinair. Maar het is wel een andere manier van hoe je klank bekijkt. Niet interdisciplinair zoals theatermaken met muziek, maar we proberen wel onze muziek te verbinden aan thema's die we buiten de muziek belangrijk vinden.

Wat ik daarnaast vaak onbedoeld doe is de structuren uitdagen die niet meer goed werken voor nu of voor de toekomst. Dat doe ik dan op een kleinschalige manier. Zo is er binnen genderstudies en cultural analyses ook discussie over de vorm van academisch werk. Hoe presenteer ik iets? Ik denk dat artistic research als mindset daar invloed op kan hebben. Dus aan de ene kant doe ik met mijn genderstudies mindsetonderzoek in mijn praktijk als componist en andersom.

Hoe zien de samenwerkingen, de relaties, in jouw praktijk eruit?

Ik had altijd behoefte aan een hechte band. Ik denk dat het in die relatie als vanzelf gebeurt, er ontstaan kansen. Strijkkwartet Four Frogs in the Woods bestaat nu 7 jaar en we hebben een gelijkwaardige band opgebouwd. Dat ligt tussen vriendschap en professioneel. Bij muziek is dat, denk ik, heel vaak een vaag grijs gebied. Daar wil ik eigenlijk ook zelf nog meer over leren: hoe kun je op een andere manier voor elkaar zorgen en zijn?

Welke – kleinschalige – invloed wil je uitoefenen?

Ik denk dat we onbedoeld best vaak invloed uitoefenen. Maar dat is ook best vaag, het is heel moeilijk in te schatten. Wat heeft muziek voor invloed? Het is zonder woorden en abstract en dus moeilijk te verbinden aan statements. Een voorbeeld is de Pink Noise die ons spel beïnvloedde. We waren gevraagd door Rijksmuseum Twente om ons te verhouden tot een expositie over Italiaans futurisme.

Toen kwamen we Luigi Rosolo tegen in de expositie en waren we geïnspireerd. We hebben een noisecompositie getranscribeerd, maar we vonden de fascistische en patriarchale kant van het Italiaanse futurisme lastig. En dus gingen we op zoek en toen kwamen we Tara Rodgers' 'Pink Noises: Women on Electronic Music and Sound' tegen. En daar hebben we veel naar geluisterd daardoor krijgen wij meer akoestische of intellectuele kennis over een deel van een geschiedenis die minder goed uitgelicht wordt. Door dat project te doen en het erover te hebben op een kleinschalig podium, en vanuit daar willen we nu een album maken. Dat is een kleine maar wel concrete invloed, omdat we laten weten hoe mensen ook naar noisemuziek luisterden.

Waar reageer je op met je praktijk? Wat heeft de wereld en specifiek de muziekwereld nodig, volgens jou?

Een open en kritische denkhouding die de interdisciplinariteit opzoekt en op die manier de hokjes iets meer oprekt. De wereld zou er veel aan hebben als muziek een brede manier van kijken naar eigen vakgebied heeft. Iets meer samenwerking tussen verschillende disciplines. Zoeken naar een common ground vanwaar je kunt creëren, vanuit verschillende vaardigheden en interesse en zo werken voorbij disciplines.

Ik zeg niet dat het slecht is dat muziek bezig is met ambacht en vakmanschap met het instrument. Dat maakt ook een groot deel van mijn dagelijkse leven uit, en daar ben ik heel blij mee.

Maar daar kan ook iets aan toegevoegd worden, zoals kunst, dans, theater, geografie, geneeskunde, psychologie, etc. Om zo jezelf te plaatsen in een maatschappelijke context, zodat je jezelf en je werk een richting kunt geven. Soms wil ik meer dan alleen op het podium mijn cello spelen.

Ook omdat de tijden waarin we leven we als mens en kunstenaar veerkrachtig kunnen zijn, met en door elkaar. Als je zoekt naar dekoloniale theorieën, dan is dat een manier van onderzoeken die heel anders is dan de skills van je instrument. Dat vraagt dat je meer reflecteert op jezelf, op je lichaam en op je situatedness. In je eigen vakgebied, maar ook in het grotere gebied van de kunsten en het nog grotere gebied van de maatschappij. Die concepten en praktijken kunnen een diepte geven aan je eigen praktijk.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'ondernemerschap' en 'innovatie' voor de commissie LLO. Hoe kijk jij naar die woorden?

Iemand met wie ik regelmatig samenwerkte zei dat een conservatorium eigenlijk ook een innovatorium moet zijn. Dat we naast het achteruitkijken, dat in het woord conservatorium zit, ook vooruit moeten kijken. Dat we allebei nodig hebben voor het kijken naar waar en wie we nu zijn.

Maar aan de andere kant vind ik 'innovatie' en 'ondernemerschap' in het kader van entrepreneurial context een beetje gevaarlijk. De connotatie van 'innovatie' kun je ook verbinden aan kapitalisme en kolonialisme, want je wilt altijd meer.

Als ik er pessimistisch en chagrijnig naar kijk dat zie ik 'ondernemerschap' vooral als de uitwerking die het kapitalisme heeft op mijn leven waarvan mij vereist wordt dat ik heel veel werk voor heel weinig geld. Dat er verwacht wordt dat ik dit doe uit liefde, omdat ik dit 'altijd al wilde doen'. Ondernemerschap bestaat uit voor jezelf vechten. Ik zie ondernemerschap vaak als een precaire situatie die mensen uitbuit om het culturele landschap, zonder het financiële support te bieden om het lopend te houden. Terwijl het heel erg bijdraagt aan gemeenschap. Tegelijkertijd is het bijna onverantwoordelijk van een opleidingsinstituut om mensen op te leiden zonder bepaalde handvatten, zoals financiële gezondheid, die wel nodig zijn om te overleven.

Wat is er nog meer nodig in muziekopleidingen vanuit jouw perspectief?

Ruimte. Op verschillende manieren. Ik miste bijvoorbeeld ruimte om een feministische leesclub te beginnen (toen ik ging studeren waren bijna alle hoofdvakdocenten voor instrumenten witte mannen), maar dat betekende dat ik die avond niet twee uur kon oefenen. Het hoeft niet in het curriculum zelf, maar wel de mogelijkheid om je te verdiepen doordat een conservatorium het belangrijk vindt en initiatief neemt. Bijvoorbeeld door de organisatie van lezingen of een presentatierreeks.

Maar ook een conceptuele ruimte. Opleidingen kijken heel erg naar 'wat voor klank maak je?', maar vragen als: 'Wat is luisteren? Wat is klank? Of wat is geluid?' worden vaak overgeslagen. Terwijl de andere opleidingen, bijvoorbeeld beeldende kunst, deze vraag wel vaak onderzoeken. Met andere opleidingen samenwerken helpt op een metavlak te kijken naar je praktijk, ook met theoretisch onderzoek.

En tot slot fysieke ruimte. Samenwerken vraagt ruimtes om met elkaar in contact te komen. Of om te oefenen. Waarom is er bijvoorbeeld geen tuin of iets dergelijks dat ook meer ruimte schept om buiten te zijn? Ook omdat het altijd superluid is in een conservatorium. Als je zelf oefent hoor je altijd degene links en rechts van je oefenen. Dat geluid is gewoon heel intens.

Kun je een voorbeeld geven van ruimtes die je gemist hebt op je opleiding?

Ik heb onderzocht hoe deep listening en hydro feminism elkaar zouden kunnen beïnvloeden en hoe dat zou kunnen klinken. Vanuit de opleiding werd gezegd dat dit een goed idee was en dat dit goed paste bij de opleiding. Maar vervolgens was ik twee jaar aan het vechten, omdat iedereen in de war was. Ik heb daar wel opleidingsculturen uitgedaagd, die mogelijkheid was er eigenlijk niet. Ik bracht twee concepten samen, dat was lastig maar ook heel leerzaam.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Voor mij is LLO op veel vlakken ook onderzoeken in de kunst. LLO is voor mij verhouden tot iets nieuws, en welke nieuwe mogelijkheden er dan ontstaan om je praktijk te verbreden of te verdiepen. Ik denk dat dat in mijn praktijk heel makkelijk gebeurt en ook heel vaak onbewust.

Bijvoorbeeld als componist, want als we improviseren dan gaan we eigenlijk een non-verbale dialoog aan met dingen die we eerder hebben gehoord. Niet alleen in muziek, maar ook dingen die we op straat hebben gehoord. Ik denk ook dat LLO altijd in verband staat met andere mensen. Want die dingen komen niet uit mezelf. Ze komen van iemand anders en die resoneren dan bij mij. Samen spelen is denk ik voor veel muzikanten een grote verrijking en mogelijkheid om te reflecteren op je eigen spel en ook om jezelf te verrassen. Dat werk is erop gericht om nieuwe verbindingen te vinden en je daadwerkelijk te laten beïnvloeden. Wat ik zo leuk vind van onderzoek is dat constante leren. Ik kom iets tegen dat nog geen deel uitmaakt van mijn praktijk, maar wat ik leuk, interessant en uitdagend vind.

Dat constante zoeken, dat is 'lebensnah'. Het is hoe ik de wereld en mijn praktijk ervaar. Want die is niet coherent, versimpeld, in grote lijnen en heeft niet altijd een duidelijk begin en einde. Maar die is heel gefragmenteerd en subjectief. Dat betekent ook soms verbindingen op te zoeken die soms een beetje raar lijken. Bijvoorbeeld in Scavenger Methodologies gaan meer over simpele kleinschalige dingen uit je dagelijkse leven te verbinden aan je onderzoek. Juist open te staan voor verbindingen die misschien raar lijken en dat onderzoeken. Dus bijvoorbeeld door met deep listening ook open te staan voor geluiden om je heen. Ik vind het mooi om die complexiteit te verkennen, daar bewust van te zijn en erop te vertrouwen dat dat oké is.

DNA ALS GEZAMENLIJK VERHAAL

Bram Joseph Jansen studeerde in 2012 af aan de regieopleiding van de toneelacademie in Maastricht. Daarvoor speelde hij bij ITS van Theatergroep De Nieuw Amsterdam en studeerde hij mime in Amsterdam. Op dit moment studeert hij in het vierde jaar (master) van de opleiding Biotechnologie aan Wageningen Universiteit en Research. Om te kunnen starten moest hij voor de bachelor wiskunde B, scheikunde, natuurkunde en biologie op vwo-niveau halen. Soms geeft hij nog wiskundebijles, maar verder focust hij zich volledig op het studeren en onderzoek. Het gesprek dat we voeren gaat over deze overstap, mimesis, het groeien naar humbleness en de behoefte aan een gedeeld verhaal.

Hoe ziet je dagelijkse praktijk er op dit moment uit?

Op dit moment doe ik onderzoek als biotechnoloog. Vanmiddag ga ik bacteriën transformeren met mijn nieuwe virusvector voor algen, om zo te kijken of ze daarin groeien. En als ze groeien, dan heb ik echt mazzel, en dan gaan we door naar de alg. Ik ben nu bezig met een technische innovatie, genetisch modificeren van een alg is heel moeilijk. Als het lukt om een virus te bouwen dat met algen de eiwitten gaat produceren die wij willen, dan kunnen we zonlicht gebruiken om medicijnen te produceren. Dat zou een geheel nieuwe en duurzame manier van produceren zijn.

Hoe zag je praktijk als theaterregisseur eruit?

Ik heb een vrij internationale praktijk gehad. Ik heb in Nederland, Zwitserland, Duitsland en Rusland gewerkt, soms meer in een dans- en soms meer in een theatercontext. Dan moet je dus steeds met nieuw publiek werken. Daarvan word je heel bewust van je praktijk en ben je heel erg bezig met je ambacht. De systemen in die landen zijn ook heel anders. In Duitsland is het systeem veel professioneler met een ambtenarenapparaat. Ik moest daar tientallen mensen aansturen. Terwijl je in Nederland dan weer in een stoffige zwarte schuur zit, in een kring met mensen met een opschrijfboekje. Door die verschillen moest ik onderzoeken wie ik ben als maker.

Ik vind opera heel leuk, maar het regisseren is een hele opgave. Alles ligt al op de tel vast. Daar moet ik dan echt mijn best voor doen en dan vind ik soms een beetje saai. Ik vind het wel leuk om een voorstelling te maken met een heel duidelijk onderwerp. Ik weet dan nog niet hoe de scènes in elkaar zitten; dat ontdek ik tijdens het werken. Ik weet wel heel duidelijk: dit is het onderwerp en dit zijn de perspectieven die we gaan verkennen. Daar doe ik samen met andere mensen onderzoek naar. Zo maakte ik een voorstelling over migratie en werkte ik met drie sociaal werkers om verschillende verhalen en perspectieven te begrijpen over de vraag: Waar ligt de grens van empathie? Zowel rechtse als linkse perspectieven. We interviewden meer dan twintig mensen om de keten aan perspectieven te begrijpen, daar zijn we echt maandenlang mee bezig geweest. Dat vind ik een fijn soort theatermaken.

Wat is voor jou belangrijk voor dat vakmanschap?

Theater is voor mij een kunstvorm die probeert zijn eigen kunstvorm niet zichtbaar te laten zijn. Wat ik nu doe, DNA-onderzoek, is pas een paar decennia geleden ontdekt. In biotechnologie is innoveren, nieuwe dingen maken, makkelijker. Theater bestaat al duizenden jaren. In theater gaat het mij om het verhaal. Als regisseur wil ik die werkelijkheid laten zien, dat is mijn ambacht. Als ik een actrice op het toneel zie lopen met rode schoenen, dan wil ik dat het publiek de rode schoenen ziet. Het gaat mij niet om een moraal, het gaat in principe om perspectieven te laten zien. Het publiek mag oorde-

len wat ze ervan vinden, of ze het mooie schoenen vinden of niet. Maar we moeten het wel allemaal zien, we moeten het wel met elkaar eens zijn dat die schoenen rood zijn en niet groen. Gedeelde verhalen zijn dus niet alternatieve feiten. Ik vind die gedeelde werkelijkheid die je ziet heel belangrijk voor het ambacht. Het is mimesis, het nabootsen van de werkelijkheid.

Dat vraagt een soort houding van 'humbleness' van mij als regisseur. Ik probeer daarom ook zo eerlijk en nederig mogelijk te zijn, en nieuwsgierig naar de kennis en ervaring van de ander. Als je in de kunst echt draagvlak in de samenleving zoekt, toon oprechte interesse in de ander en besef hoe weinig je weet. Hoeveel oneindige ervaring de ander heeft. Mensen hebben stuk voor stuk heel veel interessante verhalen, ervaringen en expertises waar jij nog nooit van hebt gehoord.

Is er iets veranderd in deze visie op de beroepspraktijk sinds je bent afgestudeerd?

Mijn afstudeervoorstelling was best goed gelukt. Ik won een prijs en kon reizen met de voorstelling. Ik ben regisseur geweest bij grote gezelschappen in het buitenland. Heel lang vond ik het belangrijk om mezelf te onderscheiden. Dat was een hele rare focus. Toch wilde ik in dat systeem een beetje een plek vinden. Het is dat wel wat het werkveld van je vraagt: je kunnen onderscheiden. Misschien had ik daardoor minder ruimte om over impact na te denken. Wat ik vind dat er veel gebeurt, is dat mensen vooral bezig zijn met zelfmarketing en hoe ze geld kunnen verdienen door die subsidiepot naar zich toe te trekken. Dat vind ik zeer problematisch. Daar heb ik vroeger deels aan meegedaan, dat vind ik een enorme worsteling in mezelf.

Een voorbeeld hiervan dat ik nu veel zie is een cosmetische diversiteit. Mensen doen dan net alsof ze openstaan voor de ander. Maar openstaan voor het andere betekent ook dat je openstaat voor het andere kant van het spectrum. Vaak zie je dat het rechtse argument zwakker wordt geënceneerd dan een links argument. Ik heb best sympathie voor bijvoorbeeld de standpunten van links, maar ik vind het ook interessant om iets voor andere stemmers te maken. Als je echt empathisch bent, moet je die mensen ook de ruimte geven. En die ruimte is er vaak totaal niet.

Een ander voorbeeld is dat ik op een gegeven moment regelmatig de vraag kreeg of ik een voorstelling wilde regisseren met iemand uit een bepaald land, steeds hetzelfde riedeltje. Maar ik wil dan weten: wie is die persoon? Waar gaat het nou precies over? Dat vond ik frustrerend, dat verstoppen in een postmodern bubbeltje en subsidiegeld naar jezelf toetrekken zonder echt die perspectieven in een gedeeld verhaal samen te brengen.

Waarom is dat gedeelde verhaal op dit moment in deze wereld zo belangrijk volgens jou?

Ondanks alle pogingen tot verbinden zie ik dat de manier waarop we nu in het theater iedereen de ruimte geven, leidt tot juist extra polarisatie. Die postmoderne kunststroming is gebaseerd op subjectieve beleving, het individualisme en uiteindelijk ook kapitalisme. Dat komt doordat hoe het nu georganiseerd is mensen meer in hun eigen hokjes gaan zitten. Zo van: ik ben zus en zo en ik voel me zus en zo en jij moet mij accepteren. Mensen gaan niet naar elkaar toe, luisteren niet. Ikzelf ook niet. Er is geen gedeelde waarheid meer, alleen nog maar postmoderne brokjes. Ik dacht op een gegeven moment: 'Met ieder zakdoekje kan ik een wereld creëren. Maar welke wereld wil ik eigenlijk creëren?' Ik had een behoefte om me aan te sluiten bij een gedeeld verhaal. Iets waar we allemaal aan mee kunnen doen.

Ben je vanwege die behoefte aan impact overgestapt naar biotechnologie?

Ja, ik wilde de werkelijkheid eens vooral vanuit ratio benaderen. Thematisch gezien kom je dan bij de wetenschap terecht. Om toekomstgerichte universele ideeën te vinden, daarvoor moest ik naar de universiteit. Ideeën waar iedereen op kan aanhaken en waar we met elkaar mee door kunnen. De wetenschap als systeem accepteert dat de waarheid kan veranderen, maar het is wel een afspraak dat we voor nu dit allemaal geloven. Vervolgens gaan we dat bevragen, kleine stapjes zetten en dingen toevoegen. En dan gaan we die waarheid langzaam veranderen.

Voor mij is de biotechnologie een gedeeld verhaal. Het meest concrete voorbeeld van zo'n gezamenlijk verhaal is voor mij DNA. Het molecuul dat in een plant zit, dat in ons mensen zit, dat in bacteriën, algen en schimmels zit. In alles wat leeft zit precies hetzelfde molecuul, het is alleen de code die verandert. Dat maakt die DNA-molecuul zelf niks uit, dat wil gewoon blijven bestaan en dat vind ik zo fascinerend. DNA is voor mij ook de essentie, het is voor mij het begin. Het DNA-molecuul heb je ook nodig om de fossiele problemen op te lossen. Dus moeten we die code en hoe een DNA-molecuul werkt steeds beter begrijpen, ook om leven over te houden en om diversiteit te beschermen.

Ik zocht naar een nieuw wereldbeeld dat het postmodernisme goed kan vervangen en dat ten dienste staat van de mens. Het is emancipatorisch. Als we echt het centrale dogma van biologie begrijpen en ook snappen wat DNA is en wat het kan, dan snappen we ook dat de wereld kan veranderen en verbeteren. Dat geeft ons kracht en autonomie, in plaats van dat grote bedrijven voor ons beslissen hoe de toekomst eruit gaat zien.

Hoe verhoudt dit verhaal zich tot je vakmanschap: theater als mimesis?

Aristoteles legde mimesis uit als nabootsing van de werkelijkheid, niet om de werkelijkheid precies na te maken. Maar om die zo te transformeren dat die weer ingrijpt op de werkelijkheid en er een positieve bijdrage aan geeft voor ons. Dus als je snapt hoe die werkelijkheid werkt, kun je er op een gegeven moment ook een goede bijdrage aan leveren.

De genen zijn voor mij die essentie hoe het leven werkt. Genen coderen middels complexe regulaties voor eiwitten die we kunnen nabootsen voor beter en duurzaam voedsel, medicijnen, grondstoffen en een diverse natuur. Vaak worden die eiwitten nageemaakt in hele andere celtypen. Dit is een hele pure vorm van mimesis, van leven nabootsen en transformeren. Van de wereld vormen. Het geeft een hele dynamische kijk op onze genetica. Mimesis gaat over proberen te snappen wat het leven is, een dieper bewustzijn erover geeft. We kunnen de werkelijkheid vele kanten op transformeren, welke gezamenlijke route kiezen we? Niet alleen vanuit het lab, maar juist ook vanuit die verhalende kant.

Onze gezamenlijke fictieve opvatting over wat die werkelijkheid is en hoe we het beste kunnen leven. Voor dat verhaal stappen we elke dag uit ons bed en gaan we in de auto naar ons werk. Dat dit een gedeeld verhaal is, is belangrijk, want dan bewegen we gezamenlijk ergens naartoe.

Wat vind je belangrijk in theateropleidingen vanuit je ervaringen?

Ik vind het belangrijk dat studenten zich afvragen waartoe ze zich verhouden. Globalisme en het postmodernistisch drijfzand is zo grenzeloos en ik denk eigenlijk dat we behoefte hebben aan die grenzen. Of beter, definities. Die definities kunnen wel weer veranderen, maar het samen zoeken naar een gedeelde definitie is belangrijk. In de wetenschap ben je de hele dag aan het categoriseren, natuurlijk ben ik tegen discriminatie

en onethisch categoriseren. Maar categoriseren en definities an sich geven ook betekenis.

Ik vind dat in kunstonderwijs nu best lastig dat het meer vanuit een individueel traject kan zijn. Dat je je eigen menukaart kan samenstellen. Theorievakken verdienen meer aandacht, je moet snappen wat cultuurbeschouwing is en dat moet je kunnen vertalen naar je praktijk. Ik heb in Maastricht cultuurbeschouwing gehad en veel repertoirestukken geanalyseerd. Ik ben altijd heel blij met mijn opleiding geweest. Je moet begrijpen dat je leeft in een bepaalde tijd in een bepaald construct. En dat je uiteindelijk iets aan het doen bent voor de samenleving en dat staat in een lange geschiedenis.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Het jezelf blijven uitdagen om een rijker mens te worden die meer kan bijdragen aan de samenleving. En je op verschillende vlakken blijven ontwikkelen. Goethe is wat dat betreft mijn voorbeeld. Als homo universalis, maar vooral als iemand die ooit begon als kunstenaar, daarna wetenschapper werd en toen politicus. Hij neemt in elke fase iets mee van het voorgaande, verrijkt zichzelf als mens en draagt bij aan de samenleving.

Hoe ontwikkel of verrijk jij jezelf?

Voor mij is LLO wetenschappelijk onderzoek geworden: een zoektocht met anderen naar een gedeelde waarheid. En dat je al onderzoekend waarde toevoegt aan de samenleving, in plaats van dat je als kapitalistisch instrument wordt ingezet.

Maar [hij lacht] ik ben weer een volledige studie gaan doen. Dat betekent dat ik in mijn domheid moest gaan zitten. Dat is ook op persoonlijk level best ingrijpend. Ik moest echt kwetsbaar zijn.

Die basishouding heb ik geleerd in Maastricht. Hoe je geïnspireerd kunt raken door bepaalde onderwerpen. [Hij maakt gravende bewegingen met z'n handen.] Hoe het interessant kan zijn om je te verdiepen in een onderwerp en daar vorm voor vinden. Dat ontvankelijk, nieuwsgierig en bevlogen zijn voor de werkelijkheid met nieuwe concepten, ideeën en oog voor verandering. Dat hebben ze heel goed gedaan.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'ondernemerschap' voor de commissie LLO. Hoe kijk jij naar dit woord 'ondernemerschap'?

Ik had tijdens mijn studie best wat meer willen leren over leidinggeven. Na mijn studie werkte ik al snel in Luzern, dat vond ik lastig. Ik wist niet goed hoe ik dat management aan moest pakken. Maar ik vind het toch uiteindelijk veel meer dat ondernemerschap is 'hoe wortel ik in een samenleving?' Dus geen marketingtechniek over zzp, dat is te veel over eigen ego. Maar misschien ben ik niet het beste voorbeeld.

Hoe heb je de overgang tussen binnen en buiten de opleiding ervaren? Is er nog iets dat je geleerd zou willen hebben?

Ik vind dat de opleiding meer kan nadenken over de competenties die je nodig hebt in het leven als je niet gaat excelleren als kunstenaar en op een toppositie terecht komt. Die competenties zijn eigenlijk een wereldbeeld. Wat als die wereld niet overeenkomt met het wereldbeeld van degene die de competenties verzint? Dan ontstaan er wel problemen.

En ook, misschien kunnen er vakken met andere opleidingen gevolgd worden. Bijvoorbeeld bij verpleegkunde, ik denk dat je dan meer met je voeten in de wereld zal staan als regisseur.

VERBINDEN MET RUIMTES DIE ER ZIJN

Maite van der Marel studeerde af aan de opleiding bachelor Docent Muziek bij Codarts in 2010. Daarna rondde ze in 2013 aan de Hogeschool voor de Kunsten in Utrecht de Master of Music Entrepreneurship af. Ze werkt freelance. Onder haar e-mail staat 'Collecting Beats brings people together to create a collaborative impact on society through arts'. Het gesprek dat we voeren leidt ons van impact maken met humor, via Camus en deep democracy naar Ubuntu.

Hoe zou je je praktijk omschrijven?

Mijn praktijk bestaat uit groepsprocessen faciliteren. Improviseren en navigeren in gesprek, conflict en maakproces, dat is mijn vakmanschap. Ik werk voornamelijk in het sociale domein, met gemeenschappen die gemarginaliseerd zijn, en met muzikanten/kunstenaars die maakprocessen willen inzetten in hun werk met community's of jongeren/kinderen. Ik zoek naar wat past op iedere plek. Je kunt bijvoorbeeld in Cuba ritme klappen zoals we dat hier doen, dat slaat daar helemaal nergens op. Er zit zoveel ritmiek in die kinderen dat zij iets anders nodig hebben dan een kind in Nederland dat nog nooit muziek heeft gemaakt. Dus daar moet ik iets nieuws verzinnen, zodat het aansluit op die kinderen daar.

Wat zijn belangrijke kenmerken van je werkwijze?

Allereerst is dat een continue wisselwerking tussen het individu en de gemeenschap. Dat heb ik goed geleerd op Codarts: het werken met groepsdynamiek. In de projecten die ik doe, ben ik vaak bezig met een collectief. Mensen maken een performance met elkaar. In de loop der jaren merkte ik dat ik meer gehoor moest geven aan het individu. Eerst dat ego geruist stellen en ruimte geven, om vervolgens in dat collectief te kunnen stappen en iets te maken dat zich verhoudt tot anderen. 'Er wordt ook gehoor gegeven aan mij en dus ben ik wel bereid om me ook eventjes te voegen naar iets wat groter is dan ik.' Uiteindelijk hoop ik dat het individu zich kan uitspreken én het vermogen heeft om eigen oordeel uit te stellen zodat een ander zich kan uitspreken. Om vervolgens te kunnen zoeken naar een gemeenschappelijke grond voor wat we willen maken of zeggen, of om juist ruimte te maken voor eigenzinnige kleuren en stemmen die we vaak niet willen horen. Dat proces is vaak een paradox en dat blijft me fascineren. In het Midden-Oosten is de focus veel meer op het collectieve dan hier, en daar leerde ik met hen zoeken naar veiligheid zodat mensen meer van zichzelf durfden te laten zien.

Een ander kenmerk is experiment, speelsheid en humor. Ik gebruik technieken om mensen vrijer te laten voelen door luchtigheid. Spelend onderzoeken en relationeel aarommelen. De vinger op de zere plek leggen is goud wat mij betreft. Op de scheidslijn van comfortabel en oncomfortabel daar werk ik graag op. Mensen ontregelen. Het liefst wel met een lach. Ik ben benieuwd naar waar die frictie ontstaat en wat we van daaruit kunnen doen. Het is het plezier van rebellie. De chaos in de wereld is zo schrijnend. We hebben rebellie nodig om het anders te doen. Ik hou van die jongeren die NEE zeggen, daarin zit kracht en inspiratie om een andere kant op te gaan.

Wat mij ook echt kenmerkt is dat ik veel vragen stel en het samen wil uitzoeken. Ik geef best wel open of vage instructies. Mensen willen graag aan het handje worden genomen en horen hoe het wel of niet moet. Dat is iets waar ik me heel erg bij vandaan probeer te

houden. Ik wil dat een jongere (of wie dan ook) zelf eigenaar wordt van zijn leer-, groei- of maakproces.

Die flexibiliteit hadden de opleidingen bij Codarts en HKU ook. Als ik een ander idee had, dan was er de ruimte om mijn route aan te passen. Er werd echt geluisterd, ik mocht mijn eigen dingen maken en onderzoeken. Dat gesprek vind ik heel belangrijk. Zo had ik laatst twee uur gewerkt met masterstudenten en dit werd uiteindelijk vooral een ontmoeting vol vragen. Wat houdt je nu bezig? Nieuwsgierig vragen blijven stellen in plaats van iets moeten weten of vinden, vanuit het thema sociale relevantie van muziek. Zij waren ontroerd dat ze elkaar op een andere manier hadden leren kennen, puur in een open gesprek.

Wat heb je nodig om je werk te kunnen doen?

Ik werk het liefste samen, met allerlei partners en instellingen. Anderen die ook ideeën hebben zijn inspirerend voor mij. Ik heb daarin wel moeten leren om me op een bepaalde manier uit te spreken. Dat balanceren in samenwerkingen is zoeken, maar heb ik ook nodig. Wat ik fundamenteel vind voor goed vakmanschap is oprechtheid: in dit veld moet je jezelf goed kennen.

Muziek liegt niet. Als je improviseert dan komt daar iets uit wat onlosmakelijk te maken heeft met wat er in mijn binnenwereld leeft. Of als je iets luistert, wordt er iets geraakt in jouw binnenwereld. Dat is niet altijd makkelijk. Zo werkte ik vorig jaar met jongeren in speciaal onderwijs. Ik kwam aan en in de eerste sessie was er veel weerstand. Ik ploeterde en probeerde veel uit, maar ze hadden er echt geen zin in. Toen heb ik op een gegeven moment gezegd: 'Hé jongens. Ik heb gewoon zin om toffe dingen te maken. Ik zoek heel hard naar de sleutel om open te krijgen wat er in jullie leeft en waar het iets raakt. Maar ik kan het gewoon niet vinden, dus ik heb eigenlijk iets meer eigenlijk van jullie nodig.' We hebben de warming-up geskipt en zijn meteen met de instrumenten begonnen, ze kwamen met initiatieven en we hebben vette dingen gemaakt.

Welke ruimte probeer je te creëren in je praktijk?

Ik verbind me met de ruimtes die er overal zijn. Er zijn al dingen gaande, hoe sluit ik aan? Er is al een plek, hoe sluit ik aan? Er zijn mensen, hoe sluit ik aan? Het is een ontmoetingsruimte. Ik creëer relaties via de ontmoeting en via verbinding die ik met mensen aanga door te vragen te stellen en goed te luisteren, ook tussen de regels door – voor zover dat kan. Niet alles wordt altijd gezegd. Hoe blijf ik sensitief daarvoor? Ik ben gefascineerd door verschillende typen mensen en perspectieven, en door de eigenheid die boven kan komen drijven als je echt goed luistert. Dat verrast me altijd weer.

Waarom vind je deze ruimte belangrijk voor de wereld van nu?

Ik kom op veel plekken. Ik werk in Nederland, Brazilië, op Cuba, ik heb een aantal jaar in het Midden-Oosten gewerkt, met veel verschillende groepen en leeftijden. Er is echt veel onrust op heel veel plekken. Ik heb het gevoel dat de wereld in de fik staat en dat samenleven verhardt. We moeten weer met elkaar een genuanceerder gesprek leren voeren in plaats van dat daar zo'n harde polarisatie ontstaat. In de maatschappij staat er veel druk op allerlei dingen die gaan over prestatie, status, werk en geld. Er is weinig ruimte voor vertraging en het relationeel uitzoeken met elkaar.

Mijn drijfveer is dat we toleranter worden naar de verschillen. Het is juist zo tof dat we allemaal anders zijn. De democratie is gebaat bij die pluriformiteit en dat lijkt af te

brokkelen. Met pluriformiteit bedoel ik dat je je identiteit kunt behouden, omdat het gewenst is dat je bent zoals je bent. Tegelijkertijd ga je opnieuw kijken naar jezelf. Je identiteit is een framework dat een andere vorm kan gaan aannemen door de verschillende invalshoeken, door je te verhouden tot anderen. Daarmee krijg je een nieuwe reflectie op jezelf.

Ik denk dat in essentie de maakprocessen die ik heb gedaan succesvol zijn door de connectie die ontstaat en het omgaan met verschil. Mij drijft de vraag: 'Hoe kunnen we met kunst kleinschalig verbindingen maken?' En ik denk dat die pluriformiteit ervoor zorgt dat we een bepaalde wendbaarheid kunnen opzoeken met elkaar en dat het je een rijker mens maakt.

In het nieuwe opleidingsprofiel van de kunstvakdocentenopleidingen is een leeruitkomstengebied 'omgevingsgericht handelen' opgenomen. Hoe kijk jij naar dit woord 'omgevingsgerichtheid'?

Ik zou het omschrijven als het aansluiten op een plek – en alles wat bij die plek hoort. Het bewustzijn van dat grotere geheel. Ik ben eigenlijk altijd bezig met die interactie met de omgeving. Je ontmoet iets op een plek. Wat prikkelt je nieuwsgierigheid? Wat kun je vanuit daar maken? En hoe kun je iets teruggeven? Wat reflecteer je vanuit de kunst? Of wat zet je ermee aan? Er is een wijk. Er zijn mensen. Er is groen. Er is een aardbol. Er is een iets dat groter is dan jijzelf. Wat is hier gaande of hoe verhoud jij je tot die plek? Dat is wat voor mij hangt aan omgevingsgerichtheid. Dat is per definitie, denk ik, gehoor geven aan die pluriformiteit. Want er is iets anders dan jij waar je mee te dealen hebt en wat mogelijk ongemak oproept en daarmee een beroep doet op verdraagzaamheid.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Volgens mij is dit dat je continu nieuwsgierig bent en reflecteert. Je ontwikkelt je doordat je jouw praktijk niet ziet als een statisch gegeven. Het verandert continu. Daarop blijven reflecteren is belangrijk en waardevol voor mij. Ik heb altijd behoefte aan groei, aan het nieuwe, aan verder ontwikkelen.

Ben je op dit moment iets aan het uitzoeken in je praktijk? Ben je ergens mee aan het stoeien?

Een van de vragen die ik heb is dat ik tot de Global North behoort en in landen werk die daar niet bij horen. Mijn praktijk moet wegblijven van postkolonialisme. Daarom ben ik een internationaal platform aan het opzetten met op dit moment zo'n vijftien mensen vanuit o.a. Brazilië, Cuba, Mexico, Engeland en Nederland. Het merendeel is werkzaam in Zuid-Amerika met kleine initiatieven die via kunst (m.n. muziek) gemarginaliseerde groepen empoweren. We willen een gesprek en uitwisseling op gang brengen zonder vanuit het tot nu toe altijd dominante Global North te vertellen hoe het moet. Het is een soort start van een movement. Ik ben benieuwd hoe dit precies werkt, wanneer is deze samenwerking zinvol voor iedereen? Hoe komen we met elkaar een stap verder?

Hoe ontwikkel jij jezelf? Wat is voor jou belangrijk in je eigen LLO?

Dat begint bij het gevoel dat ik het allemaal opnieuw moet uitvinden, steeds weer opnieuw. Dat vind ik prettig. Wat ik ook veel doe is in gesprek gaan. Gewoon van gedachten wisselen met iemand die in een ander domein werkt. Uitzoomen is ook belangrijk. Dat kan door van mijn gebaande paden te gaan en even te stoppen.

Kun je daar een voorbeeld van geven?

Zo ga ik soms voor langere tijd reizen. Dan lig ik op het strand en kom ik in een existentialistische crisis. Het gevoel dat het helemaal nergens op slaat. Een beetje zoals Camus beschreef, dat de hoofdpersoon op het strand loopt en aan de overkant het andere eiland ziet waar mensen gemarteld werden. Dat herken ik. Op zo'n moment val ik stil, in een zee van ruimte en tijd. Dan word ik geconfronteerd met mijn privileges. De betekenisgeving hervind ik bijvoorbeeld daarna in het project in Brazilië of Cuba. Door de samenwerkingen waar ik voor benaderd word, die veel vragen tot leven hebben laten komen. Misschien nog wel meer vragen, dan dat ik de wereld beter begrijp. Maar in dat internationale domein hervind ik mijn kracht en opent mijn eigen perspectief zich keer op keer opnieuw.

Welke rol heeft je makerschap in je praktijk en in LLO?

Mijn eigen maakprocessen vooropzetten heeft me heel erg geholpen. Aandacht is vaak op die buitenwereld gericht en iets voor een ander doen of een ander op een podium zetten. En zelfs de wereld willen redden. Dat heb ik vooral ontdekt tijdens de master. Daar ben ik gestimuleerd om mijn eigen composities te maken, dat was superinspirerend. Wat is dan mijn eigen kleur en stem? Het geeft me zuurstof dat ik dezelfde worstelingen meemaak als de groepen waarmee ik werk.

Hoe verhoudt de opleiding zich tot leven-lang-ontwikkelen? Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

In de opleidingen heb ik me altijd een beetje een vreemde eend in de bijt gevoeld. Misschien is dat wel wat ik het meest zoek in LLO. Ik wilde iets nieuws, maar wist nog niet precies wat. Ik had toen wel willen praten met pioniers, mensen die wat rauwer van geest zijn. Vanuit zoeken, niet vanuit hoe het moet. Binnen de master voelde ik me niet helemaal passen, dat vond ik ongemakkelijk. Uiteindelijk ging ik zelf op zoek naar hoe ik het zelf wilde.

In mijn bacheloropleiding heerste er een dominant beeld dat je wordt opgeleid als iemand die voor de klas gaat staan. Destijds was er een dominante stroom aan vakken die je gewoon moest doen, vanuit een smal beroepsbeeld. Ik miste het anders denken of het creatiever omgaan in het onderwijs. Ik zou wel iets meer ontmoetingen gehad willen hebben die dat uit het midden trokken en iets extremer van me vroegen: 'Waarom doe je dit eigenlijk? Hoe zie jij de wereld eigenlijk?' Die vraag is me nooit gesteld. Wat ga je zonder die vraag doen binnen dat schoolgebouw?

EEN MOVE VAN ANTI-SAAIHEID

Adanma Okoro is in 2020 afgestudeerd als theaterdocent aan de Academie voor Theater en Dans. Ze heeft een hybride praktijk. Ze is in dienst van DEGASTEN als regisseur en coördinator en daarnaast als zelfstandige theatermaker. Het gesprek is een dans van handen. Met die gebaren omschrijft ze bijvoorbeeld haar drie rollen. 'Als coördinator gaat het tak-tak-tak.' Haar handen gaan met gestrekte wijsvingers snel heen en weer. 'Als begeleider kijk ik naar jou en probeer ik je op te lichten.' Haar handen wijzen met gestrekte vingers beide naar voren om over te gaan in een naar boven reikende beweging. 'En bij mijn makerschap kijk ik naar mij en werk ik aan mijn kwetsbare babyconceptje.' Haar handen wijzen naar zichzelf en even slaat ze voor heel even haar handen voor haar gezicht om haar onzekerheid te verbergen. Terwijl je deze tekst leest, spreek ik je voorstellingsvermogen aan om die handen erbij voor te stellen: vingers die strekken en bewegingen die nadruk en kleur geven aan de tekst.

Wat kenmerkt jouw praktijk?

Mijn kracht zit in groepsvorming en hoe ik met mensen omga. Ik kan mensen veilig laten voelen en vertrouwen geven. Dat komt altijd terug in mijn werk. Op verschillende manieren contact maken, dat vind ik belangrijk. Ik ga even bij de rokers staan en zeg: 'Wat heb je mooie pattas aan!' Of kom een kwartier eerder of zo. Ik kan dingen goed aanvoelen, zonder dat ik er woorden voor hoeft te gebruiken. Ik ben, denk ik, ook wel goed in luisteren, zodat ik daardoor beter kan begeleiden. Zo moet ik eerst gewoon een boog tijd hebben waarin we elkaar leren kennen, waarin die verschillende perspectieven en meningen mogen ontstaan en naast elkaar mogen bestaan. En dan vervolgens gaan we meer in het artistieke. De artistieke kracht zit in de abstractie. Ik zie licht en een bepaald beeld, dat wil ik zien en dan kunnen we verder vliegen met elkaar. Zo wil ik dingen tastbaar maken die ontastbaar zijn.

Kun je een voorbeeld geven van je praktijk?

In een jaartraject bij DEGASTEN doe ik altijd de opdracht 'familieportretten'. Daarin vraag ik de spelers om houdingen uit hun familie over te nemen. Bijvoorbeeld: mijn moeder leest heel veel. Die zit dan met een klein lachje in een hoekje. Daarnaast zou ik mijn zusje zetten, die is ook heel dichtbij. Alles helemaal in stilte en non-verbaal. Mijn broers zijn wat ouder, die zou ik wat naar achter plaatsen en mijn vader weer daarachter. De speler zelf staat als laatste tussen die personen als een foto en dan gaat diegene vertellen over de familie. In zo'n traject ken je elkaar echt en heb je echt de tijd. Je leert elkaar echt op een persoonlijk niveau kennen en dan pas durf je jouw mening te geven. Ik werk graag vanuit de verhalen van de jongeren en daarvoor heb ik tijd nodig. Je moet er niet overheen walsen.

Ben je op dit moment iets aan het uitzoeken of experimenteren?

Ik werk altijd vanuit actuele thematieken zoals schaamte, zorg, rouw, liefde. Bij DEGASTEN is er afgelopen jaar ook een voorstelling gemaakt die gaat over mentale weerbaarheid bij jongeren. En samen met Romy Stark wil ik een voorstelling over 'helen' maken. We praten daarover, kijken documentaires of zoeken beelden op internet. We hebben allebei veel meegemaakt in relaties. En in deze voorstelling zijn we bezig met de vraag: 'Wat is die ruimte om te helen?' Ruimte in je hoofd, in je lijf of in tijd? We zoeken dan samen de vertraging op om te reflecteren. Om kwetsbaar te kunnen zijn en te kunnen zeggen: 'Ik heb

iets meegemaakt.' Het gaat ook over hoe trauma's generatie op generatie worden doorgegeven. Ergens denk ik dat de hele wereld dat nodig heeft: moederliefde, een heel licht kusje en een grote pleister erop.

Waar loop je tegenaan in je praktijk als theatermaker?

Ik voel me door het rechtse kabinet en de overheid niet serieus genomen. Je hebt ruimte, tijd en geld nodig om te kunnen doen wat we willen doen. Ik merk gewoon dat ik al die lagen van artistiek, pedagogisch en didactisch allemaal tegelijkertijd moet bespelen, want ik heb maar zoveel uur. Theaterdocenten, beeldende kunstenaars en anderen in de kunstwereld hebben tijd nodig om hun werk goed te kunnen doen. Daarnaast heb ik zelf ook input nodig. Ik moet ook dingen voelen, boos zijn of verdrietig worden. Dat makerschap, het samen met anderen maken van een voorstelling, heb ik nodig. Ik kan niet alleen coördineren.

Welke ruimte probeer je te creëren in je praktijk?

Als theatermaker werk ik echt vanuit de ander. Ik creëer ruimte voor aandacht in tijd, lichaam en in hoofd. Dat gaat ook echt over je zintuigen volledig aanzetten om die ruimtes ook te kunnen zien, horen en zelfs aan te raken. Daar heb je in het moment zijn met je zintuigen voor nodig. Zo gaf ik bijvoorbeeld les aan vmbo-leerlingen in Overvecht. Daar stond ik naast de muziekdocent. Die heeft een leerdoel en denkt aan dat wat we aan het einde behandeld moeten hebben. Ik stelde voor om een muzieknummer van de dag te doen. Leerlingen mochten zelf een nummer indienen en dan gingen we die luisteren met de klas. En toen ging een jongen van kleur een beetje stiekem dansen in een hoek. De muziekdocent verzocht de jongens om te gaan zitten, maar ik zei: 'Nee, dit is nice. Wil je mij die move leren? Ik probeer dit al lang via TikTok te leren, ik wil heel graag dat je mij die move leert.' Hij ging mij die move leren. Daardoor was hij opeens mijn leraar en ik zijn leerling. Dit werkte door op de hele klas. Daardoor hadden we een gesprek in de klas over dat mannen ook mogen huilen. Het was een van de mooiste gesprekken die we hebben gehad in de klas. Alleen maar omdat ik even ruimte maakte voor dat dansje. Hij mocht even zijn ding doen, zijn energie kwijt. En vooral mocht hij even mijn leraar zijn. Dat is echt in het moment zijn en dat zien, waardoor je er ruimte voor kan creëren.

Waarom heeft de samenleving deze ruimte nodig?

Naast elkaar zitten en echt even tijd en aandacht hebben voor elkaar. Het zou mooi zijn als de verschillen naast elkaar mogen bestaan. Net als een straat van Amsterdam. Alle culturen mogen naast elkaar bestaan. Niet van 'kijk ons inclusief en divers zijn'. Maar een straat waar iedereen af en toe met elkaar praat en gesprekken heeft. Vanuit een intentie om te willen leren kennen, misschien dat begrijpen niet altijd lukt, maar horen kan wel. En die kennis kan ik weer meenemen naar mijn leven of omgeving. Het gaat om het gesprek. Dat betekent niet dat het altijd vredig hoeft te zijn. Zonder wrijving geen glans, laat het maar af en toe botsen. Wrijving is ook verbinding. Als je boos wordt heb je die verbinding al gemaakt, dan kun je in gesprek gaan. Die interactie maakt ook dat je gaat de-automatiseren. Die anti-saaiheid hebben we nodig. Dat is voor mij opschudding veroorzaken, dat is voor mij ontroerd raken, reflectie, inspiratie. Even een andere blik krijgen op iets, dat is waarom ik theatermaker ben. Zonder dat ga je op de automatische piloot en ga je niet naar jezelf kijken. Want je doet gewoon wat je doet. Dus ga je maar verhouden tot een choreografie, tot abstractie tot een beeld. En ontdek dan: wat gebeurt er nou in mijn lichaam?

In het nieuwe opleidingsprofiel van de kunstvakdocentenopleidingen is een leeruitkomstengebied 'omgevingsgericht handelen' opgenomen. Hoe kijk jij naar dit woord 'omgevingsgerichtheid'?

Omgevingsgerichtheid is dat je bezig bent met wie je om je heen hebt en wat je wilt uitstralen naar die omgeving. Het bewustzijn van de omgeving waarin jij beweegt, verandert en loopt.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Mijn beste vriend en ik hebben altijd een soort tegeltjeswijsheid: 'We leven om te leren en we leren om te leven.' Het is iets wat continu doorgaat, levenslang. Samen iets creëren waarin we kunnen blijven bewegen, bevragen, onderzoeken en maken.

Hoe draag je zorg voor je eigen LLO? Welke onderwerpen vind je hiervoor belangrijk?

Dat is heel verschillend. Dat kan zijn door het luisteren naar muziek of het kijken van documentaires. Ik volg ook wel trajecten. Zoals bijvoorbeeld begeleiden in zelfstandig podiumwerk. Ik zou graag meer over leiderschap in de kunsten willen leren. En ik ben niet zo goed in schrijven, bijvoorbeeld voor subsidieaanvragen als zzp'er. Nu bedenken ik het met anderen en schrijft iemand anders de aanvraag.

Hoe verhoudt de opleiding zich tot leven-lang-ontwikkelen?

Ik ben bij vmbo-kader begonnen en op hbo geëindigd. Ik ken het gevoel van iets met je vingers in je neus halen helemaal niet en heb vele jaren hard moeten werken. Mezelf bewijzen, dat kenmerkt mijn schoolcarrière. Omdat ik weet hoe je niet als docent moet zijn, ben ik docent geworden. Ik wil die persoon voor de volgende generatie zijn die hen wel ziet en hen veilig laat voelen. Maar ik heb dat heel lang niet gevoeld, omdat ik een vrouw van kleur ben en op een laag niveau begon.

Ik dacht juist bij hbo, bij ATD: 'Hier ga ik het helemaal voelen, hier kan ik helemaal mezelf zijn.' Maar daar werd ik me pas bewust van mijn kleur. Dat was echt confronterend. Iedereen maakt, denkt en beweegt anders dan ik. En de school kon niet met mij meebewegen. Begreep mij niet. Docenten waren wit, ik kon mezelf niet herkennen en ze begrepen dit niet. Ik moest met hen mee, met de westerse literatuur. Terwijl mijn inspiraties toch ergens anders vandaan komen, ik verzamel mijn bronnen anders. Die ruimte om dat uit te zoeken voelde ik niet. Ik moest me aanpassen aan het westerse. Ze hadden geen tijd om mij te leren kennen en hoe ik beweeg en denk. Achteraf denk ik: dat kan toch ook inspirerend voor jullie zijn? Ik wil dit gesprek aangaan, ik wil die docent zijn die zegt: 'Laten we gaan wandelen, ik wil even weten wat er in je hoofd omgaat.'

Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

Tijdens de opleiding had ik geen buitenleven meer. Het was een bubbel, waar de docenten alles van buiten naar binnen brachten. Maar de wereld eromheen beweegt, hè! In het vierde moest je ineens gaan vliegen. Als je dan alleen in de school bent geweest, dan heb je geen idee. Je moet ergens alvast een keer proeven. Laat ze maar lekker snuffelen in de eerste jaren al: Welke gezelschappen zijn er? Welke musea? Welke producenten? Ga alvast een keer samenwerken. Ga meer naar buiten treden en tot de wereld. Gelukkig had ik mijn connecties in Amsterdam en Duivendrecht van voor de opleiding, dus voor mij was de overgang niet zwaar. Wat ik heel fijn vond, en waar ik de opleiding ook heel dankbaar voor ben, was dat ik in mijn vierde jaar een buitenlandstage mocht doen. Toen ben ik in Suriname theater gaan maken. Het was interessant dat ik mijn eigen leerweg mocht bepalen.

BIJ BINNENTREDEN DE JAS OP DE KAPSTOK HANGEN

Carry Rosenblatt Limpens studeerde tussen 1984 en 1988 aan de hts in Tilburg. Ze deed de opleiding civiele techniek met differentiatie stedenbouwkundige techniek. Ze studeerde daarna aan de Academie van Bouwkunst. Nadat ze in 2019 van Brabant naar Groningen verhuisde, begon ze aan de master Kunsteducatie die ze in 2023 afrondde. In het gesprek dat we voeren neemt ze me mee in haar reis van stadsbewoner naar iemand met een landje en van stedenbouwkundige naar onderwijsontwikkelaar.

Hoe omschrijf je jouw vakmanschap?

Ik ben in dienst van de stad. Een stad is een levend organisme en heeft tijdelijke besturen. De stad bestaat langer dan al die mensen in de stad. Als je de stad bekijkt als een systeem, dan blijft dat systeem hetzelfde, maar de mensen die erin zitten wisselen steeds. Zoals in je lichaam de cellen steeds vernieuwen, en je toch hetzelfde lichaam blijft. Daarom dient een stedenbouwkundige de stad.

Kun je een voorbeeld van geven van jouw praktijk als stedenbouwkundige onderwijsontwikkelaar?

Tot een paar jaar geleden faciliteerde ik een lerende gemeenschap van innovatieve ondernemers en initiatiefnemers. Dat was ontstaan na de kredietcrisis. Het werk van stedenbouwkundigen stortte heftig in en ik kreeg allemaal stageverzoeken van jonge mensen uit het mbo, hbo en wo. Ze konden nergens terecht door de crisis, dus toen dacht ik: ik zet ze allemaal bij elkaar. Zo begon een regionaal lab voor jonge mensen in o.a. de stedenbouw, architectuur en planologie. Voor de betrokkenen was het een leerzame ervaring. Daarna ben ik me gaan verdiepen in Theory U en daaruit is een leergemeenschap ontstaan vanuit allerlei mensen die streefden naar systeemverandering. Deze innovatieve en duurzame leergemeenschap heb ik vijf jaar lang begeleid. Uiteindelijk waren het niet alleen mensen vanuit het ruimtelijke domein, maar ook volkshuisvesting, onderwijs, gemeentes en ondernemers. Er waren 100 mensen aangesloten en ongeveer 25 die de vaste kern vormden. Die ervaring gebruik ik nu voor het onderwijs dat ik ontwikkel voor de Hanze.

Tijdens mijn afstuderen aan de master Kunsteducatie deed ik iets vergelijkbaars, maar dan in mijn tuin. Ik begon te werken op dit landje vanuit mijn idee dat ik net een hypotheek was aangegaan en daarmee dit stuk land had gekocht met een hek eromheen. Het land was van mij en ik bepaalde wat we hier gaan doen. Maar tijdens het onderzoek maakte ik een beweging naar het zijn van een tijdelijke bewoner naar dat die tuin van zichzelf is. Het is een dialoog, en luisteren is net als bij de leergemeenschap een belangrijk middel. Ik faciliteer en doe interventies in die tuin, en de tuin reageert. Daar voel ik me af en toe heel nederig in. Daar wonen anderen ook. Samen bepalen we hoe we dit met elkaar doen. Zo had ik eerst de behoefte om alle appels van de boom te plukken. Maar ik wist helemaal niet wat ik ermee moest totdat ik me realiseerde: hier zitten elke dag 30 merels van die appels te eten. Waarom moet ik al die appels gebruiken? Wat een onzin.

Ben je op dit moment iets aan het uitzoeken in je praktijk? Ben je ergens mee aan het stoeien?

Ik krijg bij Hanze nu veel ruimte, maar heb ook het gevoel dat ik half ondergronds zit. Het ontwerp voor het onderwijs dat ik ontwikkel, wordt mede bepaald door de learning community. En daar zijn de docenten weer onderdeel van. Dus dat betekent dat heel spannend is. Ik neem een enorm risico door dat onderwijsontwerp open en bloot neer te leggen. Die docenten zijn allemaal zwaargewichten in hun vak. En die ego's moeten samen met mij door die ene deur en dan dat ego aan de kapstok hangen. Ze komen eerst als mens binnen, daarna als professional en pas in derde instantie als vanuit een rol of functie. Want als zij die leidende principes van deze werkwijze niet hanteren dan gaat de hele boel onderuit.

Iets anders waar ik tegenaan loop is angst. Je kunt niet generatief luisteren als emoties zich aandienen. Er staat steeds meer op het spel, en dat maakt dat mensen bang zijn. Ikzelf word ook steeds banger. Als je kinderen of familie lijden onder oorlog of ander gevaar, dan ga je jouw belangen niet aan een kapstok hangen, dan schreeuw je en laat je je tanden zien. Door een open grondhouding die ik verwacht door de manier waarop ik werk, sluit ik mensen die bang, machteloos of verdrietig zijn ook uit.

Dit zijn momenten die ik spannend vind. Tegelijk is dit ook waar ik leer. Ik ga me anders verhouden tot de omgeving om me heen en dan voel ik dat ik onderdeel ben van een groter geheel.

Wat zijn belangrijke kenmerken van je werkwijze?

Het kader waar ik veel mee werk is Theory U. Die procesbeschrijving kende ik als ontwerper en heb ik doorleefd. De theorie maakte extra dingen duidelijk. Natuurlijk staat Theory U niet alleen en op de schouders van velen anderen. De basis zijn vier niveaus van luisteren. Van alleen maar horen wat je wilt horen tot generatief luisteren. Bij die laatste hang je je jas aan de kapstok. Je weet dan nog niet waar het heen gaat. En zo kun je ontdekken dat we in essentie allemaal dezelfde dingen willen, maar dat je verschilt van mening over wat de beste oplossing is om daar te komen. Van daaruit kun je nieuwe dingen laten uitkristalliseren en gaan prototypen. Zo krijg je feedback en zo kun je het idee verbeteren.

Daarnaast is emergentie belangrijk voor me. Ik durf in emergente processen te opereren. Niet weten waar je uitkomt vraagt een andere houding dan een stedenbouwkundige die van een afstand een tekening maakt. Daarom vind ik het ook zo'n ontzettend lastig beroep. Want je wordt geacht om de wereld te creëren, terwijl dit niet kan. Zo werkt het helemaal niet.

Wat heeft de wereld nu nodig volgens jou?

In de basis: dat je als mens je meer dient te bewegen als natuur dan als baas van de natuur. Dat je zodanig met je lichaam verbindt met de wereld om je heen. De letterlijke en fysieke wereld om je heen. En dat je je eigen positie anders gaat ervaren doordat je luistert. Dat er uitwisseling plaatsvindt met wat er buiten jou is. Je bent niet zo'n afgesloten ding, je lost als het ware op in die omgeving, je bent er continu in. Dat betekent dat niemand iets individueel kan, je bent altijd onderdeel van een groter geheel. Je hebt dus ook nooit in je eentje de schuld. Je staat altijd in het systeem. De systeemdynamiek herkennen maakt het makkelijker om te opereren in je omgeving.

Voor mij is dat niet analyseren, het gaat niet om denken. Het gaat erom hoe je je voelt als onderdeel van dat voelende, systemische ervaren, fenomenologisch ervaren. Je bent dan niet meer in control, niet meer degene die alles plant en bepaalt, maar voorstellingsvermogen is wel echt een belangrijke vaardigheid. Zien wat de wereld nodig heeft door eerst op te rekken naar waar we zouden willen komen. Vanuit een mogelijke toekomst terug te kijken hoe je daar komt. Als je altijd blijft redeneren vanuit waar je al bent, dan kom je nooit op andere ideeën dan die voortkomen uit het verleden. Dat diepe luisteren vergt voortdurend onderhoud en oefening.

Hoe draagt jouw praktijk hieraan bij?

Bijvoorbeeld in het ontwikkelen van onderwijs gaat het over complexiteit en nieuwe dingen die onbekend zijn en waarin een soort onderzoekende houding de basis is. We proberen een ruimte te creëren die ingaat op wat partijen nodig hebben en waarin een student zich niet te veel druk hoeft te maken of je daarmee voldoet aan de eisen van een opleiding. We willen niet iets doen dat een simpele oplossing vergt waarvan we al weten hoe dat moet, omdat we het al 30 jaar doen. De school moet eigenlijk open zijn voor degene die een vraag heeft die buiten de kaders gaat.

Dat betekent niet dat er geen koppeling met beleid gemaakt kan worden, ik denk dat dat toch belangrijk is. Bijvoorbeeld: ik zie de Sustainable Development Goals (SDG) een legitimering geven binnen onderwijsbeleid. Dat maakt het samenwerken met agenda's van bijvoorbeeld partners (provincies, ambtenaren en bestuurscolleges) en uit het werkveld makkelijker. Ik denk dat het gesprek hierover voeren heel belangrijk is, want SDG's gaan wel uit van economische groei. Net als ons onderwijs dat helemaal uitgaat van een neoliberal systeem. Maar ik ga dat gesprek wel aan in mijn ontwikkelwerk voor de leergang bij Hanze, want dit betekent legitimering en daardoor vind ik steun.

In het nieuwe opleidingsprofiel van de kunstvakdocentenopleidingen is een leeruitkomstengebied 'omgevingsgericht handelen' opgenomen. Hoe kijk jij naar dit woord 'omgevingsgerichtheid'?

Ik denk dat omgevingsgerichtheid draait om alles wat zich letterlijk in je omgeving bevindt. Partijen, fysieke dingen, niet-mensen die verdienen een plek in het proces waar we dan in zitten. Dat op zichzelf is ook weer een vraagstuk, hoe doe je dat? Kan je als mensen iets representeren dat niet voor zichzelf kan spreken? Voor mij dus openstaan, generatief luisteren, niet je eigenbelang maar het belang van het geheel voorop te stellen.

Hoe ontwikkel jij jezelf? Wat is voor jou belangrijk in je eigen LLO?

Volgens mij beschrijft het dat ik altijd maar blijf studeren, omdat ik altijd denk dat ik het nog niet goed genoeg kan of weet. Alles in mij heeft daarom ook moeite om met de nodige senioriteit dingen te stellen, en te zeggen: 'Zo gaan we het doen.' Het is een onderzoekende en nieuwsgierige basishouding, ik heb het gevoel dat ik dat moet als mens. LLO kan allerlei vormen aannemen voor mij. Ik ben lid van Dialoog Netwerk Nederland, dat is een grote leergemeenschap. Het kan ook in een dorp. Maar je moet wel organiseren, initiëren en vooral faciliteren. En bereid zijn tot gelijkwaardige uitwisseling. Dat is echt nodig voor LLO.

Hoe verhoudt de opleiding zich tot leven-lang-ontwikkelen? Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

Ik had bij MKE ontzettende last van een schoolse reflex. Ik voelde de lange arm van het landelijke onderwijssysteem en de competenties overal doorheen. Dat maakte het aanvankelijk moeilijk mijn eigen visie te ontwikkelen. Dat een opleiding dient te bepalen dat iemand bepaalde vaardigheden heeft, met als bewijs een diploma, dat lijkt me prima. Maar ik zie school graag als een tussenruimte om te oefenen. Het vrij voelen om me te kunnen verhouden tot de wereld en samenwerking met partijen in die samenleving om me heen. Waar ik iets van waarde kan creëren voor partijen of mensen in die samenleving die daar behoefte aan hebben. En niet met uitkomsten die vooraf zijn bepaald door een opleiding.

Zo had ik bijvoorbeeld samen met een medestudent een kunsteducatief ontwerp gemaakt om te luisteren naar de omgeving. We hadden een tafel gedekt. We hadden een soort tape met vogelgeluiden en daarna wilden we de maaltijd en het gesprek openen met dat wat er zou ontstaan; emergentie. Maar er zaten docenten aan tafel die ons moesten beoordelen. En die verdroegen het niet dat de kwaliteit van onze dialoog, het cijfer, dat dat mede afhing van hun eigen inzet in de dialoog. Een van hen zei: 'Nou moet ik jullie punt halen!' Dat was precies ons punt. Ongeacht wat je doet als school, je ontkomt niet aan dat systeem. Want zelfs MKE, de beste en de vrijste opleiding die ik ooit heb meegemaakt, ontkomt hier niet aan.

Toch heb ik de opleiding MKE heel erg gemist. Op die master zit echt een heel scala aan mensen met verschillende achtergronden. Tijdens de coronacrisis was ik net naar Groningen verhuisd en heb ik deels intuïtief de master Kunsteducatie gekozen, omdat ik daar de ruimte vond. Het mocht gaan over de manier waarop kunst of het denken van kunstenaars kan worden ingezet voor allerlei andere vraagstukken. Ik zocht een opleiding waar emergentie mogelijk was, en zo kwam ik uit bij de kunst en de filosofie. Maar ik lees geen artikel meer. Ik kan het gewoon elke dag doen, maar ik doe het niet. Ik mis die intellectuele voeding.

KRACHTEN BUNDELEN VOOR ONDERNEMEN ÉN GEZONDHEID

Martijn Schipper studeerde in 2022 af in Dance Arts in Context aan Fontys Academy of the Arts. Hij werkt zowel op basis van een contract als zzp'er, bij onder andere de Nederlandse Dansdagen en Theatermakerij Storm. Onder zijn e-mailhandtekening staat danser, zakelijk leider en marketeer. Samen met Kelly Vanneste vormt hij Stichting Alienated Performance Art. Naast produceren van performances richt Alienated zich op het versterken van dansers in de regio. Zowel letterlijk - door het aanbieden van trainingen - als figuurlijk door het aanbieden van workshops voor recent afgestudeerden.

Hoe zou je jouw praktijk kunnen omschrijven?

Ik ben een danser en een ondernemer die verschillende initiatieven creëert binnen de culturele sector. Altijd gelinkt aan dans.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'ondernemerschap' voor de commissie LLO. Hoe kijk je naar dit woord?

Ondernemerschap is een houding, een bepaalde nieuwsgierigheid, van initiëren en creëren.

Voor mij als danser is dat het creëren van een beweging en een sfeer voor publiek. Voor mij als zakelijk leider en marketeer het initiëren van nieuwe projecten en ideeën. Het begint bij een sprankje. Bij: hé, daar voel ik iets, daar zie ik mogelijkheden in. Als marketeer is het een soort spel, dat ik het moment zo kan tweaken dat het aansluit bij de voorstelling of activiteit.

Een voorbeeld in mijn rol als zakelijk leider zou zijn dat we bij Alienated ontdekten dat we mensen graag in beweging wilden krijgen. We wilden dat mensen meer deden dan alleen maar kijken. Kunnen we speelplekken aanbieden met workshops als randprogramma voor voorstellingen? Wat zijn nog meer plekken om deze workshop uit te zetten, om zo de drempel te verlagen om onze voorstellingen te komen ervaren?

Kun je hier een voorbeeld geven van jouw praktijk? Waar zet je nu je tanden in?

Ik ben verantwoordelijk voor de zakelijke kant van Alienated, Kelly Vanneste voor de artistieke. In 2024 zijn we gestart met trainingslessen aanbieden in Tilburg, deze waren er daarvoor niet. Op dit moment bieden we wekelijks verschillende trainingslessen en daarnaast maandelijkse workshops voor dansers in de regio. Zodat mensen hier kunnen trainen en daarvoor niet altijd naar Amsterdam moeten. Langzaam groeit er een platform (naast het gezelschap dat Alienated ook is) en de workshops zitten steeds voller. In de toekomst willen we naast fysieke lessen ook workshops aanbieden over gezondheid, ondernemerschap en positionering. Voor dat ondernemerschap willen we eigenlijk ook meer workshops onderbrengen bij Alienated The Studio, zoals netwerken, marketing en boekhouding.

Alienated The Studio is voor alle dansers, ook voor dansstudenten, om de stap naar het werkveld iets makkelijker te maken. Het is een plek voor verbinding, een fijne plek om samen te komen. Je doet een training samen en dan blijf je nog even plakken en vraag je aan elkaar: waar ben jij mee bezig? Zo kun je elkaar op een laagdrempelige manier

ontmoeten.

Het is onze ambitie om naast de voorstellingen die we als gezelschap doen een meer sociale maatschappelijke laag richting het veld op te zetten. We willen het dansklimaat in Tilburg verbeteren. We hopen in de toekomst ook residenties voor jonge makers te kunnen aanbieden.

Maar we doen dit uit idealisme, onze uren worden niet vergoed. De deelnemers betalen wel iets, maar dat is heel weinig. Om het platform structureel goed te krijgen, moeten we een soort van financiering vinden. Die workshops ondernemerschap staan daarom nu op een lager pitje. Voor dit initiatief is geen regeling, dus geen geld. Maar we merken dat niemand het oppakt, dat is wel eerder geprobeerd. Als er geen stevige fundering is, dan valt het weer weg. Dat merken wij ook. Als wij nu zouden stoppen, dan zou er waarschijnlijk over een jaar iets soortgelijks gaan gebeuren. We maken ons hard hiervoor, zoeken partners om het gezamenlijk te dragen en om ook de verantwoordelijkheid te delen.

In het sectorplan KUO 2021-2025 was er extra aandacht voor 'innovatie' voor de commissie LLO. Hoe kijk je naar dit woord?

Voor mij betekent innovatie vernieuwing. Nieuwe ideeën die nog niet eerder gedaan zijn of in een totaal andere vorm of plek. Dat kan ook werken met andere onverwachte mensen. Bijvoorbeeld dansen met ouderen. Ik vind innovatie heel erg belangrijk, maar er is in de sector geen ruimte voor.

Waar loop je tegenaan?

Ik kan alleen voor dans spreken. Initiatieven moeten vier jaar van tevoren een plan schrijven waarin ze precies gaan uitleggen hoe de voorstelling eruit gaat zien. Voor dat plan zijn er weinig tijd, ruimte en middelen voor artistiek onderzoek voor die vier voorstellingen. Maar ja, het moet allemaal op papier, want als het artistiek niet sterk genoeg is voor de commissie, dan krijg je geen geld. Maar dan volgt er eigenlijk geen artistieke ontwikkeling meer, want je moet toch gaan maken wat je hebt opgeschreven. Ik zie in de sector heel erg weinig ruimte voor innovatie doordat artistiek onderzoek te beperkt is. Echt onderzoeksgeld is er eigenlijk nooit, als je onderzoek wilt doen dan is dat allemaal eigen tijd. Onderzoek is eigenlijk alleen mogelijk voor grote organisaties die ruimte en geld hebben om te zeggen: 'We gaan het anders doen.' Maar voor innovatie voor mid-careers of jonge makers is weinig ruimte. Waarbij jonge makers innovatie wel meebrengen, maar dit komt vaak vanuit een enorme eigen investering, omdat er ook beperkt geld (en steeds minder geld) is voor jonge makers. Daarnaast zitten zij nog niet in het subsidiesysteem, waardoor er iets meer ruimte is voor innovatie en onderzoek. Als je kijkt naar de verschillende manieren van werken van meer moderne en klassieke gezelschappen en in vergelijking met hiphop, dan is er minder ruimte voor hiphop binnen het huidige stelsel. Terwijl hiphop juist heel innoverend is. Zij komen met heel veel nieuwe ideeën, concepten, manieren van werken, bewegingen. Maar ja, dat zie je dus heel weinig terug in het aanbod, omdat die niet in dat systeem zitten en dus is er geen geld voor.

Wat heeft de wereld van nu nodig volgens jou?

Een ruimte waar je even alles erbuiten vergeet, denk ik. Ik mis het samenzijn ook, met vrienden en in werk. Ik zoek een ruimte van verbinding. Waar je dingen kan delen en je in het moment bezig bent en niet met alles wat daaromheen ook nog moet en gaat.

Mensen zijn overloaded, sommige dingen verdwijnen naar de achtergrond, zoals gewoon samen zijn met iemand.

Iedereen is altijd druk en gestrest. Als ik mensen vraag hoe het gaat is het standaard antwoord: 'Ja, druk.' Dit zeg ik zelf ook vaak, maar probeer dit af te leren. Ik zoek een ruimte waar je verbinding voelt, rust terug kan vinden en tijd kan nemen voor elkaar. Waar je echt gefocust bent op anderen in dat moment. Voor mij is dat echt in mijn werk tijdens het dansen zelf.

En ik schrik er soms van hoe heftig we tegen elkaar reageren. Als jij A zegt en ik zeg B, vroeger was dat dan oké, dan had je A en B. Maar tegenwoordig heb ik het gevoel dat dit niet meer kan. Er moet altijd iemand gelijk hebben of zo. Want A en B zouden niet meer door één deur kunnen. Mensen reageren meteen zo heftig, de samenleving is veel harder geworden. En ja, daar is het woord weer, er is gewoon enorm veel polarisatie, ik ben het niet eens met jou dus we kunnen niet meer praten of enkel ruzie hebben. Ik denk dat we allemaal wat meer empathie en begrip voor elkaar mogen hebben.

Hoe geef je hier vorm aan in jouw praktijk als danser en zakelijk leider?

Ik denk door de samenwerking op te zoeken en het werkveld te versterken. Ik begeef me in een veld waar veel ellebogenwerk is. Ik hoor verhalen over audities waarbij 700 filmpjes binnenkomen, terwijl er plek is voor één. Een vriendin van me stuurde 50 audities uit, werd 10 keer uitgenodigd en is het nul keer geworden. Zo'n 300 dansers in Nederland hebben geen werk. De concurrentie is te groot, er zijn niet zoveel kansen, dat is verschrikkelijk heftig. Dat is inherent aan het systeem, in het veld zit een scheefheid. Als danser ga je dan afvragen: wat ben ik aan het doen? Waarom, waarom doe ik dit mezelf aan?

Je hebt een beetje concurrentie nodig om die gretigheid te behouden. Dat betekent dat je scherp moet blijven. Want je moet het wel nog steeds kunnen, hè. Je eigen lichaam moet nog steeds sterk zijn en alles aankunnen. Maar nu moet het altijd maar beter dan die ander. Terwijl als je samenwerkt krijg je veel meer voor elkaar. Er zijn veel eilandjes, mensen willen het voor zichzelf beter doen, liever dan voor het gezamenlijke. Als mensen met hetzelfde onderwerp bezig zijn, dan willen ze beter worden dan de ander, in plaats van de verbinding op te zoeken. Ik denk dat ik zoek naar mogelijkheden om af te stappen van dat egocentrische en om echte verbindingen op te zoeken.

Dat vraagt ook een soort kwetsbaarheid te kunnen hebben met elkaar, dat je niet altijd krachtig hoeft te zijn. In de generatie waar ik toe behoor zijn veel mensen erg op zichzelf, ze voelen een soort druk om naar de buitenwereld geen kwetsbaarheid te tonen. Het is gewoon belangrijk om elkaar te zien en een koffietje te doen en diepere banden op te bouwen en connectie te voelen.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Dat ik steeds beter word in hetgeen dat ik doe. Dat ik steeds meer kennis heb om dingen te doen en meega met de ontwikkelingen. Dat ik nieuwe mensen leer kennen. Alleen die opleiding is niet genoeg. Na je opleiding kun je ook nog leren en een cursus volgen. Er zijn steeds meer mogelijkheden om dingen te leren, zoals nieuwe tools.

Kun je een goed voorbeeld geven van LLO die je zelf hebt ervaren?

Ik ben op dit moment zelf onderdeel van De Metselarij. Dat is een leernetwerk voor professionals in de culturele sector, waarbij we één keer in de maand samenkomen en

dan behandelen we met een groep een thema. Daarnaast hebben we intervisie. Dat is een van de aspecten die ik zo goed vind werken. Je krijgt tijdens intervisie visies vanuit de anderen uit je groep op jouw probleem.

Het is ook heel laagdrempelig, want het is maar één keer per maand. Wat ook goed werkt is dat we het programma zelf beslissen. We richten zelf zo'n jaar in en nodigen zelf mensen uit om daar te komen spreken. Het wordt door ons ontworpen vanuit wat wij als groep nodig hebben. We hebben bijvoorbeeld samen besloten om de intervisie altijd in de middag te doen. Die sessies kunnen best emotioneel worden. Dan is het fijn om daarna nog een drankje te kunnen doen en even verder te kletsen zonder dat je in die vorm zit.

De groep wordt steeds hechter naar mate we langer bezig zijn. Natuurlijk vallen er mensen af, voor wie zo'n manier van werken nu niet past, dat is helemaal oké. Zo ontstaat er ook een groep die zeker weet dat ze dit echt willen doen. De laatste paar weken is er daarom ook via de app steeds meer uitwisseling. Ik vind het een netwerk waar ik kennis opdoe en andere visies leer ontdekken. Ze leren me met een andere blik naar mijn eigen praktijk te kijken. Ik haal hier echt heel veel uit, een groot netwerk en veel kennis.

Hoe kijk je terug op de opleiding? Wat was waardevol? Wat heb je gemist?

Ik vond het superwaardevol dat je zoveel intensieve training krijgt als danser. En ook dat er veel choreografie docenten lesgeven, door hen leer je het werkveld kennen. Zo bouw je al connecties op, want je kunt contact zoeken naar aanleiding van zo'n gastles. En je kan alvast kijken wat je bij jezelf vindt passen en wat niet.

De voorbereiding op wat je straks te wachten staat heb ik gemist. En dan vooral op het gebied van ondernemerschap en hoe je leven eruit gaat zien als freelancer. Bijna niemand wist na de opleiding wat KvK was, hoe je een factuur maakt of wat je waard bent en wat je moet verdienen. CAO? Niet eerder van gehoord, is dat er ook voor ons? Daarnaast sta je er alleen voor, er is geen trainingsschema, er is geen regelmaat, want al je opdrachten (als je die al hebt) zijn onregelmatig in de meeste gevallen. Dit moesten we echt zelf uitzoeken en dat ook in tijd dat corona net voorbij was en alles nog aan het opstarten was. Dat is ook waar we met Alienated The Studio graag onze krachten willen bundelen met de opleidingen. Samen om de tafel gaan zitten. We kunnen samen kijken hoe die voorbereiding beter kan. Bijvoorbeeld het hele praktische ervan. Hoe zorg je dat je in contact staat met anderen? Er zijn nauwelijks contracten meer voor dansers. Hoe werkt het bij de Kamer van Koophandel? Hoe werken facturen en boekhouding? Na de opleiding ben je geen stagiair meer. Dus dan moet je nadenken, hoe ga je dat aanpakken?

Zoals ik eerder omschreef is het een veld met veel ellebogenwerk. Als je iets wil, dan moet je zo knetterhard werken. Je zult moeten samenwerken en actief naar dingen toe moeten: netwerken. Maar naast dat praktische ook het gezondheidsaspect ervan. Hoe ga je jezelf daar redden? Hoe ga je als danser jezelf onderhouden? Hoe ga je je trainingen volgen? Hoe ga je om met blessures? Hoe hou je je trainingsschema op orde? Hoe ga je om met voeding? Hoe hou je dat vol? Hoe kun je goed voor jezelf en anderen zorgen?

RUIMTE VOOR MENSEN DIE FYSIEK ANDERS IN ELKAAR ZITTEN

Noa Tielens is in 2019 afgestudeerd als docent Dans bij de Academie voor Theater en Dans (ATD). Ze werkte tot september 2024 volledig in loondienst, namelijk in het voortgezet speciaal onderwijs voor 0,4 fte en 0,6 fte bij Theater LeBelle, een theaterwerkplaats van een zorginstelling in Amsterdam. Nu is haar praktijk hybride, naast haar werk bij LeBelle werkt ze als zzp'er.

Wat kenmerkt je vakmanschap?

Ik ben een dans- en theatermaker die werkt met speciale doelgroepen, voornamelijk spelers met een leerachterstand of verstandelijke beperking. Maar spelers zijn spelers, vanuit die overtuiging werk ik. Ik werk vanuit de kracht van de spelers. Hun beperking hoeft geen onderdeel van wat we spelen of laten zien te zijn. Hun beperking wordt voor hen al de hele dag bevestigd. Ze voelen de beperking in alles dat ze doen, zoals bij het bestellen van een taxi of dat ze niet zelf mogen bepalen hoeveel ze uitgeven.

Waarom heb je deze praktijk gekozen?

Allereerst vanwege de deelnemers. Zij geven heel duidelijk en helder terug wat dans en theater met hen doet. En wat het betekent voor het uiten van hun emoties, het is taal geven aan hun binnenwereld. Het geeft ze plezier en bewegingsvrijheid. Ik vond het bijzonder dat mijn kunstvorm een persoonlijke functie voor hen heeft. Daarnaast vanwege de rol die deze groep in het veld heeft. Ik vind dat een interessant gesprek. Veel gezelschappen willen met ons samenwerken, maar vanuit welke motivatie doen ze dat? Doen ze dat om aanspraak te maken om subsidie voor inclusie en participatie te krijgen? Daar ben ik wel kritisch op.

Waar let je op bij zo'n samenwerking?

Je hebt wel veel mensen die toch een beetje handelen vanuit een soort 'schattigheidsgehalte'. Dan zie je in het primaire contact vaak wel hoe iemand is. Of vanuit: 'Hé, dan krijgen zij ook een kans.' Of ze gaan een andere stem opzetten. Dat is meer gedacht vanuit die beperking. Ze hoeven niet als kind behandeld te worden of te betuttelen. Het zijn volwassen mensen, waar je een volwassen gesprek mee kan voeren. Alleen moet je soms even rekening houden met je tempo en je woordkeuze. Het gaat erom dat je hen serieus neemt als speler of danser.

Kun je een voorbeeld geven van een geslaagde samenwerking en je werkwijze?

We hebben vanuit LeBelle samengewerkt met Conny Janssen Danst. Dat was voor de voorstelling 'Normality No More' met Via Berlin en Ragazze Quartet. Ze hebben best wel een gedurfd onderwerp gekozen. Het gaat over neurodiversiteit, terwijl ze de voorstelling niet met de neurodivergente cast spelen. Dat was een te financieel en logistiek drama om voor elkaar te krijgen. Ze realiseerden zich dat zij hier niet de experts in zijn. Dat zij er niet alle kennis over hebben. Zo kwamen ze bij ons terecht. Ze nodigden ons uit om te helpen. Dat vond ik heel waardevol, want zij erkenden dat zij niet alles daarvan wisten.

Ik gaf samen met acht spelers van LeBelle twee workshops aan de dansers. In die grote groep van mensen zaten veel verschillen in taal, begrip en bewegingsmogelijkheden. We hebben een uur niet echt gesproken. We deden veel ervaringsgerichte oefeningen, waarbij taal geen rol speelt. We leerden elkaar vooral via muziek en beweging kennen, waardoor iedereen in het begin gelijk is. Ik werk vaak vanuit improvisatieoefeningen. Bijvoorbeeld dat ze vanuit een soort dierlijke nieuwsgierigheid elkaar gingen bestuderen. Wie is die ander?

Dat leverde hele mooie, maar ook best wel intieme bewegingen op. Vanuit daar gingen we spiegel oefeningen doen, dus dat de een de ander volgt. Of dat de een de ogen dicht moet doen en dat ze elkaar zo gingen begeleiden. Ik werk graag vanuit het leren kennen van elkaars lijf, op elkaar leunen en elkaar meenemen. Dat pas ik ook toe in lessen met middelbare scholieren en basisschoolkinderen.

Wat is nodig om dit te bereiken volgens jou?

Bewust zijn van de logistieke gevolgen van een keuze om samen te werken. Dan is er wel een vraag om samenwerking, maar geen geld, tijd en ruimte om passend te begeleiden, vervoeren en organiseren. Soms moeten partijen zich bewust zijn dat ze ook een stap richting ons moeten zetten.

Waarom heeft het veld deze samenwerkingen nodig?

Daar gebeurden de meest bijzondere dingen. Spelers of dansers die gewend zijn om in hun eigen gezelschap of omgeving lekker te bubbelen, die mogen best wakker geschud worden door een ander soort spelers. Het is belangrijk dat je eens in de zoveel tijd even uitzoomt en kijkt: in welke bubbel zit ik nou eigenlijk? Doe ik het nog voor de juiste redenen en voor de juiste mensen? Professionele gezelschappen mogen zich daar soms best wel meer uitdagen om andere verhalen te horen. Onderzoek eens een verhaal dat wat verder van jou af ligt. Werk wat vaker met mensen die niet in je plaatje vanuit je eigen makerschap passen. Wat als mensen fysiek heel anders in elkaar zitten? Kan je dan alsnog je verhaal vertellen of ga je dan andere verhalen vertellen? En is dat verhaal misschien wel veel relevanter?

Dat veld tussen professioneel en speciale doelgroepen, dat is een heel mooi veld om in te begeven. Spelers van LeBelle komen gewoon binnen en zeggen: 'Tada, hier ben ik en doe het er maar mee.' Dat is voor soms vastgeroeste professionals natuurlijk een hele verfrissende blik. Dus het werkt heel erg twee kanten op. Speciale doelgroepen kun je ook gewoon aanspreken, wees je daar bewust van.

Er kan ook best nog een stap worden gemaakt in het beeld. Dat de spelers op de vloer allerlei soorten en maten hebben. Laatst zag ik een voorstelling met een hele diverse cast. Iemand in een rolstoel, iemand met een fysieke beperking en een speler met down. Het was voor het eerst dat ik een voorstelling zag waarin dat fysieke verschil eigenlijk geen rol had. Je kan gewoon samen met andere acteurs en spelers in een productie staan, zonder dat de verschillen benoemd moeten worden. Dan wordt het normaal in plaats van divers, normaal om een diverse cast te hebben. Maar het maakt dat je als publiek wel dat je meer diversiteit ziet, en een ander soort mensen leert kennen.

Waarom vind je dat belangrijk voor de wereld van nu?

Voor wat verzachting naar elkaar toe, accepteren dat niet iedereen op dezelfde golflengte moet bewegen. Dat je de tijd neemt om elkaars verhaal te leren kennen. En daardoor bewust van het feit bent dat je vanuit je eigen bubbel en je eigen waarheid handelt. Door het vertellen van verhalen en een handreiking te doen naar anderen, want dat is volgens mij wat je doet als je een voorstelling maakt. Zodat je de rust kan hebben om te zeggen: 'Ik ben hiermee bezig, maar ik realiseer me dat dit niet de hele wereld is, dus kom er maar bij.'

In het nieuwe opleidingsprofiel van de kunstvakdocentenopleidingen is een leeruitkomstengebied 'omgevingsgericht handelen' opgenomen. Hoe kijk jij naar dit woord 'omgevingsgerichtheid'?

Volgens mij betekent het dat je bewust bent van de invloed van jouw handelen op je omgeving. En dat je onderzoekt welke betekenis jouw vak kan hebben op een bepaald gedeelte van de maatschappij.

Ik gaf een module bij ATD over dans maken met dansliefhebbers, oftewel amateurs en speciale doelgroepen. Het valt me op dat studenten regelmatig de veilige weg kozen. Ze dachten: oké, dit wil ik maken en dat wil ik met zo goed mogelijke dansers doen. En zo zochten ze dansers die bijna professioneel waren. Dan ben je voor mij niet omgevingsgericht, je zoekt geen uitdagende doelgroep die niet op jezelf lijkt. Terwijl het juist zo'n goede motivatie kan zijn om te werken met mensen die nog niet zo bekend zijn met dat vak. Die nog niet weten hoe leuk het is om te dansen en hoe fijn om op te treden.

Dit interview is georganiseerd vanuit de commissie leven-lang-ontwikkelen (LLO) van KUO. Wat betekent LLO voor jou?

Ik vind het wel een heldere term. Dat je jezelf af en toe de vraag stelt: 'Zit ik op het goede pad?' In het vakgebied zitten zoveel nieuwe impulsen en dat je jezelf vaak moet bevragen: 'Oké, zit ik dan nog in de juiste tunnel? Moet ik ergens anders naartoe? Stel ik de juiste vragen? Vertel ik het juiste verhaal in deze context?'

Hoe ontwikkel jij jezelf? Wat is voor jou belangrijk in je eigen LLO?

Ik denk dat ik vrij kritisch kijk naar wat ik wel of niet doe. Ik werkte vorig jaar nog vijf dagen in loondienst. Maar ik wilde niet te lang in die veilige omgeving zitten, omdat ik me afvroeg of er andere plekken waren waar ik me goed voel en waar ik meer van belang kan zijn. Ik denk dat er twee aspecten van LLO belangrijk zijn. Allereerst dat je meebeweegt met wat er gebeurt in je werkveld en je daartoe verhoudt. Ik zal bijvoorbeeld altijd het onderwijs en de rol van de kunstvakken daarin volgen. Daarnaast kritisch naar jezelf blijven luisteren: voelt dit nog goed? Of gebeurt er in mij iets anders waardoor ik een andere rol wil innemen?

Hoe heb je de overgang van binnen en buiten de opleiding ervaren?

Vrij abrupt. Alle middelen die je nodig hebt, dat valt gewoon weg. Het vierde jaar vond ik een heel prettig jaar, want daarin werk je aan je eigen werkpraktijk en koppel je je los

van de opleiding. Dat ging voor mij best redelijk, ik dacht: doeidoei, nu ben ik er klaar mee. Ik ga het wel lekker zelf uitvogelen. En dat is goed, dat abrupte is ook goed. Maar ik denk wel dat de opleidingen de studenten daar meer bewust van kunnen maken, want dat werkveld is niet altijd even makkelijk. Dat is wat mij betreft ook een stukje ondernemen, wat zijn de realistische mogelijkheden in het werkveld?

Hoe kijk je terug op je opleiding?

Ik ben eigenlijk heel positief over de opleiding die ik heb ervaren. We werden alle kanten opgestuurd. Voortgezet onderwijs, basisonderwijs en maatschappelijk stage. Dat vond ik juist heel goed, want dan kun je kijken waar je een klik vindt en je verder in kan ontwikkelen. En ook al die nare vervelende opdrachten ga je nodig hebben in het werkveld. Je gaat een projectaanvraag schrijven, want je wilt subsidie krijgen. Je moet een leerlijn maken in het onderwijs. Ja, dat zijn allemaal dingen waarvan je op de opleiding denkt: dat ga ik nooit doen. Maar dat ga je dus wel doen.

Vanuit de module die ik nu geef ben ik wel benieuwd naar de ontwikkelingen binnen de kunstvakopleidingen. Ik ben bang dat de opleiding zich te veel vormt om de student. Natuurlijk is het belangrijk dat er een vrije en keuzeruimte is voor de student. Een student moet alle ruimte krijgen om die te gaan ontwikkelen binnen de opleiding. Juist op een opleiding is dat fijn, want daar zijn de materialen en de middelen.

Maar ik denk bijvoorbeeld dat je je heel erg beperkt als student als je alleen vanuit een artistieke visie keuzes maakt. Je pedagogische en didactische kwaliteiten ontwikkelen kan ook je nieuwsgierigheid prikkelen. Als je heel goed kan kijken naar wie je voor je hebt, kun je met veel verschillende doelgroepen werken. Ik vind dat er altijd vooral gekeken moet worden vanuit het belang van de leerlingen of de doelgroep of de mensen met wie de studenten gaan werken ook na hun studie. Als je die meters niet maakt, niet een keer op je bek gaat, hoe kun je dan als afgestudeerde die verantwoordelijkheid voor die mensen dragen?

Dat betekent veel diverse stageplekken en samenwerkingen. En dat opleidingen zo kritisch mogelijk kijken naar hun aanbod en dat ze niet te veel meegaan met de persoonlijke wensen van de studenten, zodat ook de afgestudeerden startbekwaam aan hun werkveld starten. Uitzonderingen daargelaten natuurlijk, er moet ruimte zijn dat iemand een specifiek traject kan doorlopen. Maar een opleiding is er ook voor om al die facetten van dat werkveld aan te stippen, zodat de student zich daartoe kan verhouden. Als je niet weet wat daar is, dan blijf je sowieso binnen je eigen coconnetje. Dus het lijkt me niet goed om de opleiding alleen om de student heen ontwerpen.

